

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsîr Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**RÛZBİHÂN EL-BAKLÎ VE ARÂİSÜ'L-BEYÂN İSİMLİ
TEFSİRİNDEKİ METODU**

Mehmet Demir

15908008

Danışman

Prof. Dr. Ali AKAY

Diyarbakır-2019

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsîr Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**RÛZBÎHÂN EL-BAKLÎ ve ARÂİSÜ'L-BEYÂN İSİMLİ
TEFSİRİNDEKİ METODU**

Mehmet Demir

15908008

Danışman

Prof. Dr. Ali AKAY

Diyarbakır-2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Rûzbihân el-Baklî ve Arâisü’l-Beyân İsimli Tefsîrindeki Metodu” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

26/06/2019

Mehmet Demir

T.C
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DİYARBAKIR

Mehmet DEMİR tarafından yapılan “Rûzbihân el-Baklî ve Arâisü’l-Beyân
İsimli Tefsîrindeki Metodu” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Tefsir Anabilim
Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Ali AKAY

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kutbettin EKİNCİ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yusuf HAKLI

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 26/06/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../06/2019

Prof.Dr.Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Hakkı batıldan ayıran Furkân'ı, kulu Hz. Muhammed'i(s.a.v) âlemlere bir uyarıcı olmak üzere gönderen Allah'a hamd, âlemlere rahmet Resul'üne, salât ve selam olsun.

Kur'ân, Allah'ın insanlığa son mesajıdır. Tüm insanlar için bir rehber ve hidâyet kaynağı olarak gönderilmiştir. Kur'ân-ı Kerim, anlaşılacak ve amel olunmak için geldiğini açıkça bildirmektedir. *"Biz, Kur'ân'ı anlaşılıp öğüt alınması için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?"*. Resulullah, onu tebliğ ve tebyin etmekle görevlendirilmiştir. Onun hayata tatbik keyfiyetini örnekliğiyle göstermiştir. Bu sebeple ilk günden itibaren, Kur'ân'ın anlaşılması için çalışmalar da yapılmıştır. Bu yöndeki çalışmalar, ilk dönemlerde "te'vil", daha sonraki dönemlerde ise, genellikle "tefsîr" adıyla anılmıştır.

Müslümanlar Kur'ân'a hizmet etmeyi tarih boyunca ifâ etmeye çalışmışlardır. Bu açıdan bu kitabın anlaşılması için gösterilen çabalar, ortaya konulan gayretler başka bir kitaba nasip olamamıştır. Adeta bütün kitaplar tek bir kitabın anlaşılması için yazılmıştır. Böylece sûreç içerisinde usul ve yöntem açısından birbirinden farklı çalışmalar yapılmıştır. İlahî kelamın anlaşılması amacıyla rivâyet, dirâyet, fikhî, kelamî, işârî vs. olarak adlandırılan tefsîr çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmamız, mukayeseli işârî tefsîr açısından önemli bir eser olan ve sahasında kaynak niteliği taşıyan Rûzbihân el-Baklî'nin *Arâisü'l-Beyân* isimli tefsîri ve metodu üzeredir. Çalışmayı bir giriş ve iki bölüm halinde düzenledik.

Giriş bölümünde tefsîr, te'vil, işârî ve zâhir-bâtın, kavramlarını açıkladık. İşârî tefsîrin tanımı, kısımları, bâtinî tefsîrden ayıran yönleri, meşruiyeti, delilleri, bu tefsîre yöneltilecek eleştiriler ve işârî tefsîr alanında yazılan bazı tefsîrleri zikrettik.

Birinci bölümde, Baklî'nin yaşadığı dönemin siyasi ve tasavvufi durumu ile, hayatını, ilmî kişiliğini muâsırlarını ve eserlerini ele aldık.

Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan ikinci bölümde ise, Baklî'nin *Arâisü'l-Beyân* isimli tefsîrini, tefsîrdeki metodunu, tefsîrinin genel özelliklerini, işârî, zâhir-bâtın ve kaynakları gibi, farklı açılardan ele aldık. Bazı tasavvufi meselelere bakışını ve değerlendirmelerine yer verdik.

Çalışmam boyunca desteklerini, konu seçiminde yardımlarını gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Ali AKAY'a, Farsça kaynaklara erişimimde yardımcı olan Arş. Gör. Ömer TAY'a, tezin bu hale gelmesinde emeği olan Mehmet Nezir ESİN'e, sûrekli olarak beni yazmaya teşvik eden Arş. Gör. Haşim ÖZDAŞ'a, teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tez boyunca kendilerine yeteri kadar vakit ayıramamama rağmen zahmetime katlanan ve her daim yanımda olan eşim ve çocuklarıma da anlayışlarından ve manevî desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Mehmet Demir

Diyarbakır-2019

ÖZET

Hicrî Beşinci Yüzyıl sonu ile Altıncı Yüzyıl başlarında yaşayan İranlı sûfî ve müfessir olan, Rûzbihân el-Baklî'nin *Arâisü'l-Beyân* adlı tefsîrinin incelenmesi ve tefsîrindeki metodunun ortaya konulmasına yönelik olan bu çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tefsîr, te'vîl, işâre ve zâhir-bâtın, kavramlarını açıkladık. İşârî tefsîrin tanımı, kısımları, bâtinî tefsîrden ayıran yönleri, meşruiyeti, delilleri, bu tefsîre yöneltilecek eleştiriler ve işârî tefsîr alanında yazılan bazı tefsîrleri zikrettik. Birinci bölümde, Baklî'nin yaşadığı dönemin siyasi ve tasavvufî durumu ile, hayatını, ilmi kişiliğini muâsırlarını ve eserlerini ele aldık. İkinci bölümde ise, Baklî'nin *Arâisü'l-Beyân* isimli tefsîrini, tefsîrdeki metodunu, işârî, zâhir-bâtın ve kaynakları gibi farklı açılardan tefsîrini ele aldık. Bazı tasavvufî meselelerine bakışını ve değerlendirmelerine yer verdik.

Anahtar Sözcükler: İşârî Tefsîr, Rûzbihân el-Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, Tefsîr, Zâhir-bâtın.

ABSTRACT

This study consists of an introduction and two parts which is based on the analysis of the commentary called *Arâisül Beyân* that is Rûzbihân al-Baklî's work who is an Iranian sufi and commentor, lived at the end of the hijri 5th century and early 6th century. In the introduction part, we have explained the concepts of the commentary *tevil*, *ishari* and *zâhir-bâtin* under the title of in conceptual framework. We have mentioned the definition of *ishari tafsir*, its parts, its aspects that distinguish it from the *Bâtin i tafsir*, its legitimacy, its proofs, the criticisms directed against this commentary and some commentaries written in the field of *ishari tafsir*. In the first part, we discussed the political and mystical situation of the period in which Baklî lived, his life, his personality, his contemporaries and his works. In the second part, we discussed Bakli's exegesis called *Arâisül Beyân* and its method in exegesis from different perspectives such as *isari*, *zâhir-bâtin* and its sources. We have included some of his evaluation and views about mystical issues.

Keywords: Îsârî Tafsir, Rûzbihân al-Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, Tafsir, *Zâhit-bâtin*.

KISALTMALAR

<i>bkz.</i>	: Bakınız
<i>b.</i>	: Bin.
<i>c.</i>	: Cilt
<i>DİA.</i>	: Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi
<i>TDV.</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	: Tahkik eden
<i>t.y.</i>	: Tarih yok.
<i>H.z.</i>	: Hazreti
<i>M.Ü.</i>	: Marmara Üniversitesi
<i>mad.</i>	: Madde
<i>nşr.</i>	: Neşreden
<i>s.</i>	: Sayfa
<i>S.</i>	: Sayı
<i>y.y.</i>	: Yayın yeri yok.
<i>Çev.</i>	: Çeviri yapan
<i>s.a.v.</i>	: Sallallahu aleyhi ve sellem
<i>ö.</i>	: ölümü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
İÇİNDEKİLER	VI
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI.....	1
1.1. Amacı ve önemi	1
1.2. Metodu ve Kaynakları.....	1
2. TEFSİR, TEV'İL VE İŞÂRE KAVRAMLARI.....	3
2.1. Tefsîr	3
2.1.1. Sözlük Anlamı.....	3
1. 1. 2. Terim Anlamı	3
2.2. Te'vil	4
2.2.1. Sözlük Anlamı.....	4
2.2.2. Terim Anlamı	5
2.3. Tefsîr Te'vil İlişkisi.....	6
2.4. İşâre.....	7
2.4.1. Sözlük Anlamı.....	7
2.4.2. Terim Anlamı	7
3. ZÂHİR-BÂTİN KAVRAMLARI	8
3.1. Zâhir.....	8
3.2. Bâtın	9
4. İŞÂRÎ TEFSİR VE KISIMLARI.....	10
4.1. İşârî Tefsîr	10
4.2. İşârî Tefsîrin Kabul Şartları.....	12
4.3. İşârî Tefsîrin Meşruluğu	13
4.3.1. Kur'ân'dan Deliller	13
3. 3. 2. Sünnetten Deliller.....	15
3. 3. 3. Sahabe Kavillerinden Deliller	16
4.4. İşârî Tefsîr Kısımları	18
4.4. 1. Nazarî Sûfî Tefsîr	18
3. 4. 2. İşârî Sûfî Tefsîr	19

4.5. İşârî Tefsîre Yöneltilen Eleştiriler.....	20
4.6. İşârî Tefsîr Alanında Yazılmış Bazı Eserler.....	23
BİRİNCİ BÖLÜM.....	25
BAKLÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ VE TASAVVUFÎ DURUMU,	
BAKLÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	25
1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ VE TASAVVUFÎ DURUMU	25
1.1.1. Siyasi Durumu.....	25
1.1.2. Tasavvufî Durumu	27
1.2. HAYATI	30
1.2.1. İsmi.....	30
1.2.2. Künyesi, Lakabı, Nisbeti ve Şöhreti.....	30
1.2.3. Doğumu, Evliliği ve Çocukları.....	31
1.2.4. Hastalığı ve Ölümü	33
1.3. İLMÎ KİŞİLİĞİ	34
1.3.1. Tahsili ve Hocaları.....	34
1.3.2. Muâsırları	36
1.3.2.1. Birinci Kısım.....	36
1.3.2.2. İkinci Kısım.....	37
1.3.3. Eserleri.....	40
1.3.3.1. Günümüze Kadar Gelen Eserleri	41
1.3.3.2. Kaynaklarda İsmi Geçip Günümüze Ulaşmayan Eserleri.....	44
İKİNCİ BÖLÜM	46
BAKLÎ'NİN ARÂİSÜ'L-BEYÂN ADLI TEFSİRİ, METODU VE TEFSİRİNİN	
FARKLI AÇILardan DEĞERLENDİRİLMESİ	46
2.1. ARÂİSÜ'L-BEYÂN TEFSİRİ	46
2.2. TEFSİRDEKİ METODU	50
2.2.1. Âyetlerden İstifade Etmesi.....	53
2.2.2. Hadislerden İstifade Etmesi.....	57
2.2.3. Sahabe Sözlerinden İstifade Etmesi	61
2.2.4. Nüzûl Sebeplerinden İstifade Etmesi	62
2.2.5. İsrâiliyyattan İstifade Etmesi.....	65
2.3. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN AÇISINDAN ARÂİSÜ'L-BEYÂN	67
2.3.1. Muhkem ve Müteşâbih.....	68
2.3.2. Mukattaa Harfleri.....	68
2.4. İŞÂRÎ TEFSİR AÇISINDAN ARÂİSÜ'L-BEYÂN	71
2.4.1. Temsîl Yoluyla Yaptığı İşârî Yorumlar	71
2.4.2. Kullandığı Kavramlar Açısından Yaptığı İşârî Yorumlar.....	73
2.4.3. Tasavvufî Hâl ve Makamlara Göre Yaptığı İşârî Yorumlar	75

2.4.4. Sûfilerin Görüşlerinden İstifade Ederek Yaptığı İşârî Yorumlar	77
2.4.5. İbadetlerin İşârî Yorumu	80
2.5. ZÂHİR-BÂTİN AÇISINDAN ARÂİSÜ'L-BEYÂN.....	90
2.5.1. Zâhirî Yorum	90
2.5.2. Bâtınî Yorum.....	91
2.5.3. Hem Zâhirî Hem Bâtınî Yorumlar.....	93
2.6. BAZI TASAVVUFÎ MESELELER AÇISINDAN ARÂİSÜ'L-BEYÂN..	95
2.6.1. Hakikat-i Muhammediyye	95
2.6.2. Velî/Velâyet.....	100
2.6.3. Tecellî	104
2.7. KAYNAKLARI AÇISINDAN ARÂİSÜ'L-BEYÂN	107
2.7.1. Sahabiler	107
2.7.2. Sûfiler	108
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA	114

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Amacı ve önemi

Bir hidayet kaynağı ve rehberi olan Kur'ân, gönderildiği ilk günden itibaren Müslümanlar tarafından daha iyi anlaşılması için çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de Hicrî Beşinci Yüzyıl sonu ile Altıncı Yüzyıl başlarında yaşayan İranlı sûfî ve müfessir olan Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî'nin *Arâisü'l-Beyân* isimli tefsiridir. İşârî tefsirin önemli kaynaklarından biri olan *Arâisü'l-Beyân* tefsiri hakkında, Türkiye'de bugüne kadar herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendirdi. Bu araştırmamızda Baklî'nin tefsirinin incelemesi ve tefsirindeki metodunun ortaya konulması, hayatı, eserleri ve ilmî kişiliğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Baklî'nin yaşadığı dönemin tasavvufî ve siyasi durumu hakkında genel bir değerlendirme yapmaktır.

İşârî tefsir geleneğinin önemli bir eseri olan ve sahasında kaynak niteliğini taşıyan *Arâisü'l-Beyân* tefsirini yakından inceleme ve tanıtmaya, müellifin hayatını, eserlerini ve tefsirdeki metodunu ortaya koymak ve bu alanda çalışma yapmak isteyenlere bir yol gösterici olması açısından bu araştırmamızın önemli olacağı kanaatindeyiz. Özellikle sûfî çevrelerde meşhur olan böyle bir isim üzerine çalışma yapıp onun tefsirle ilgili görüşlerini izah etmek önemlidir.

1.2. Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızda başta Rûzbihân el-Baklî'nin eserleri olmak üzere konuyla ilgili eser, makale ve Diyanet İslam Ansiklopedisinin ilgili maddelerini inceledik. Bu incelemeleri yaparken çağdaş araştırma teknik ve yöntemlerini kullandık. Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tefsir ilmi ile ilgili tefsir, te'vil ve

işârre kavramlarını inceledik. İşârî tefsir hakkında genel bilgiler, işârî tefsirin kısımlarına yer verdik. Birinci bölümde Baklî'nin hayatını, eserlerini ve yaşadığı dönemi inceledik. Son bölümde ise *Arâisü'l-Beyân* tefsirini inceledik. Baklî'nin tefsirdeki metodunu, kaynaklarını ve bazı tasavvufî meselelere bakışını ele aldık.

Çalışmamızda inceleme konusu yaptığımız baskı, Ahmet Ferid el-Mizyâdî tarafından tahkiki yapılarak 1971'de Beyrut'ta üç cilt halinde neşredilen baskıdır.

Tezde kullanılan âyet meâlleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nın <http://kuran.diyanet.gov.tr> sitesinde bulunan *Kur'ân Yolu Meali ve Tefsîrin*'den alınmıştır.

Çalışmamızda vefat tarihlerini verdiğimiz şahısların hem isimlerinin yazılışında hem de vefat tarihlerinde, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi transkripsiyonunu ve orada verilen tarihleri esas aldık.

Çalışmamız boyunca “el-Baklî” ismindeki “el” takısını okuyuşta kolaylığı sağlamak amacıyla kullanmamayı tercih ettik. Aynı şekilde dipnotlarda da başında “el” takısı bulunan, eser ve şahıs isimleri ikinci defa verirken bu yöntemi uyguladık.

Araştırmamızda Baklî'nin *Abheru'l-Âşıkîn* eseri başta olmak üzere, Rağîb el-İsfahânî'nin *el-Mufredât*'ı, Diyanet İslam Ansiklopedisinin ilgili maddeleri, Süleyman Ateş'in *İşârî Tefsîr Okulu*, Suyûtî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Zerkânî'nin *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u öncelikle başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Baklî'nin hayatını verirken faydalandığımız eserle arasında Şirazî'nin *Şeddu'l-İzar*'ı, Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'u, Molla Camii'nin *Nefehâtü'l-Üns*'u, Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ı, Kakhhâle'nin *Mu'cemu'l-Müellifîn*'i Nuvayhid'nin *Mu'cemu'l-Müfessirîn*'i, Nazif Hoca'nın *Rûzbiân Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr*'ı ile Farsça Bazı Şiirleri ile Nazif Hoca'nın Diyanet İslam Ansiklopedisindeki “Baklî” Maddesi bulunur.

Hadislerin yerlerini Kütüb-i Sitte'de tespit etmeye çalıştık. Kelime ve kavramların anlamını belirlemede meşhur Arapça sözlük çalışmalarına baktık.

2. TEFSİR, TEV'İL VE İŞÂRE KAVRAMLARI

2.1. Tefsîr

2.1.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte f-s-r (فسر) “bir şeyi açıklamak, beyan etmek,¹ aklen kavranabilir manayı ortaya çıkarmak”² demektir. İnsanın iç yüzünü ve karakterini ortaya çıkarttığı için Arapçada yolculuğa “sefer” denilmiştir.³

“Tefsîra” تفسيرة kelimesi doktorun, idrarı tahlil edip hastalığı tespit etmesi ve su kabı anlamlarında kullanılır.⁴ Bazıları tefsîrin, “maddi bir varlığın üzerindeki örtünün kalkması ve belli olması, kapalı bir şeyin aydınlanması” anlamına gelen s-f-r (سفر) kökünden dönüştüğünü ileri sürmüşler. Bu savı temellendirmek için de, سفرت المرأة عن سفرت البيت evi süpürdüm gibi kullanımları buna delil olarak getirmişler.⁵ Rağib el-İsfahânî, iki yaklaşıma da yer vererek aralarındaki farka dikkat çekerek şöyle der: f-s-r (فسر) ile s-f-r (سفر) telaffuzlarının yakınlığı kadar manaları da birbirine yakındır. Ancak f-s-r manevi/kavranabilir şeyleri; s-f-r ise maddi şeyleri açığa çıkartmak için kullanılır.⁶

1. 1. 2. Terim Anlamı

İslam tarihi boyunca tefsîrin birçok tanımı yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in ne tür yöntem ve argümanlarla tefsîr edileceği/açıklanacağı veya en iyi yöntemin hangisi

¹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, **Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga**, “s-f-r” mad., (Thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Daru'l-Fikr, Beyrut t.y, c. 4, s. 504.

² Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Rağib el-İsfahânî, **el-Mufredât fî Gâribi'l-Kur'ân**, (Thk. Muhammed Seyyid Keylanî), “s-f-r” mad. s. 380.

³ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. Ali, **Lisânü'l-Arab**, (Thk. Abdullah Ali el-Kebir Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şazilî), “f-s-r” mad. Daru'l-Me'arif Kahire t.y.

⁴ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Rağib el-İsfahânî, **Mukaddimetü Câmi'u't-Tefâsîr**, (Thk. Ahmed Hasan Ferhad), Daru'd-Dâve, Kuveyt, 1. Baskı, 1984, s. 47.

⁵ Mennâ'u'l-Kattân, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mektebetu Vehbe, Kahire, t.y. s. 316.

⁶ İsfahânî, **Mukaddimetu Câmi'u't-Tefâsîr**, s. 47.

olduğu husunda âlimler arasındaki farklılık, yaptıkları tanımlara da yansımıştır. Bu tanımlardan birkaçı şöyledir:

a) Tefsîr; Kur’ân âyetlerinin nazil oluşu ve onlara bağlı şeyler; kıssaları, nuzûl sebepleri, daha sonra Mekkî ve Medenî şeklindeki tertibi, muhkem ve müteşabihi, nasihi ve mensuhu, hassı ve âmmı, mutlakı ve mukayyedi, mücmeli ve mufasssalı, helali ve haramı, korkutmayı müjdelemeyi, emri ve nehyi, ibret ve meselleri ihtiva eden ilimdir.⁷

b) Tefsîr; Kur’ân’ın lafızlarını, o lafızların medlûllerini, terkebî ve ifradî hükümlerini, o lafızlara terkip durumunun yüklediği manaları ve bunları tamamlayan şeyler hakkında konuşmanın keyfiyetinin araştırıldığı bir ilimdir.⁸

c) Tefsîr; dil, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih mensuh; fıkıh usulü ve kıraat ilimlerinden yararlanılarak Peygambere (s.a.v) indirilen Kur’ân’ın mânalarının açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilimdir.⁹

Özetle tefsîr; “Allah’ın, Kur’ân’ı Kerim’deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalıdır”¹⁰ veya “Kur’ân’daki ifadelerin anlamlarını ortaya çıkarma etkinliğidir”¹¹ şeklinde tarif etmek mümkündür.

2.2. Te’vil

2.2.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte “dönmek”, anlamındaki e-v-l (وَل) kökünden türeyen tef‘il veznindeki te’vil, “aslına döndürmek, bir şeyi hedefine çevirmek”¹² demektir. Halil b. Ahmed (ö.

⁷ Bedruddîn Muhammed b. Abd’ullah ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, (Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim), 3. Baskı. Daru’t-Turas, Kahire 1984, c.2, s. 148; Hafız Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, **el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, (Thk. Ahmet b. Ali) Dâru’l-Hadis, Kahire 2006, c. 3, s. 450.

⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf, **Tefsîru’l-Behri’l-Muhît**, (Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mi’ved), 1. Baskı, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. 1, s. 121.

⁹ Zerkeşî, **Burhân**, c. 2, s. 148.

¹⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **‘İlmu’t-Tefsîr**, Daru’l-Meârif, y.y, t.y, s. 6; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn**, Mektebetu Vehbiye, Kahire, t.y, c. 1, s. 14; Muhammed Abdülazim ez-Zürkanî, **Menâhîlu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, (Thk. Fevvez Ahmed Zemerlî), 1. Baskı. Daru’l-Kitabi’l-‘Arabî, Beyrut 1995, c. 2, s. 6.

¹¹ İsmail Aydın, **Tefsîr Tarihi**, 1. Baskı. Tibyan, İzmir 2014, s. 3.

¹² İsfahânî, **Mufredât**, “e-v-l” mad. s. 31.

175/791), *el-Âyn* adlı eserinde te'vili şöyle açıklamaktadır: “Te'vil; Manası muhtelif anlamlara gelebilen sözü açıklamaktır ki bu da ancak o kelimada kullanılan lafızlardan başka lafızları kullanarak yapılabilir.”¹³

2.2.2. Terim Anlamı

Te'vil kelimesinin kavram anlamı, selef âlimleri ile müteahhirûn âlimleri tarafından farklı şekillerde anlaşılmıştır. Bu da doğal olarak farklı tanımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), selef âlimlerinin te'vili iki anlamda kullandıklarını söyler: Bunlar;

a) Açıklamak, beyan etmek. Taberî'nin: (ö. 310/923) “ehl-i te'vil bu konuda ihtilaf etti...” veya “Yüce Allah'ın bu sözünün te'vili...” gibi kullanımlar, bu anlamdadır.

b) Sözen murad olunan şeyin kendisidir. Eğer söz bir isteği ifade ediyorsa, bunun te'vili, istenen şeyin kendisidir; eğer söz bir haber ise, onun te'vili, haber verilen şeyin kendisidir. İbn Teymiyye'ye göre Kur'ân, bu kullanıma uygun şekilde nazil olmuştur. Buna göre, Kur'ân'da geçen te'vil sözcüklerinin tümünü, bu ikinci manaya irca etmek mümkündür.¹⁴

Müteahhirûn âlimleri ise te'vili farklı şekillerde tanımlamışlardır. Bu tanımlardan birkaçı şöyledir:

a) Nasslarda geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî mânasından alıp taşıdığı muhtemel mânalardan birine nakletmektir. Ancak bu anlayış, selefin Kur'ân'daki te'vilden kastettiği şeyle bağdaşmamaktadır.¹⁵

b) Te'vil, âyeti zâhiri manasından alıp, kendisinden önceki ve sonraki âyete mutabık, kitap ve sünnete uygun manalardan birine hamletmek demektir.¹⁶

¹³ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, **Kitabu'l-Âyn**, (Thk. Mehdi el-Mahzumi ve İbrahim es-Samerrâî), y.y, t.y, “e-v-l” mad.

¹⁴ Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, c. 1, s. 15; Geniş bilgi için bkz, Şeyhu'l-İslam Takiyuddîn Ahmed b. Teymiyye, **Mecmû'u'l-Fetava**(Mükaddimetu't-Tefsîr), (Thk. Âmir el-Cezzar ve Enver el-Bâz), 3. Baskı. , Daru'l-Vefâ, el-Mansûre, c. 13, s. 154.

¹⁵ Kattân, **Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, s. 318

¹⁶ Suyûtî, **İtkân**, c. 3, s. 450; Zerkeşî, **Burhân**, c. 2, s. 150.

2.3. Tefsîr Te'vil İlişkisi

Âlimler, tefsîr ve te'vil kelimelerinin aynı anlamda olup olmadığı konusunda farklı görüşler serdetmişlerdir. Bazıları, aynı anlamda olduklarını belirtirken, bazıları ise, bu sözcüklerin farklı anlamlara geldiklerini söylemişlerdir.

Ebû Ubeyde (ö. 209/824) ve Sa'leb (ö. 291/904) gibi dilciler, tefsîr ile tev'ilin aynı anlama geldiğini söylerler.¹⁷ Selef âlimlerinin kullanımlarında yaygın olan da budur. Örneğin Mücâhid'in (ö. 103/721), "Âlimler, bunun yani Kur'ân'ın te'vilini bilirler." ile Taberi'nin tefsîrinde, "Allah Teâla'nın şu sözünün te'vili" ve "Tev'il ehli, şu âyette ihtilafa düştüler" sözlerinden maksat tefsîrdir.¹⁸

Yusuf Işıcık'ın tespitine göre, te'vile ilk kez tefsîr ve açıklama anlamı verenler ilk dönem âlimlerinden meşhur dilbilimci Ebû Ubeyde ile yine dilbilimci ve tarihçi İbn Hişâm (ö. 218/833)'dır.¹⁹ Buna karşın, İmam Mâturîdî (ö. 333/944) ve Ebû'l-Kâsım en-Nisâburi (ö. 553/1158), bu kelimelerin farklı anlamlara geldiklerini belirtmişlerdir.²⁰ İmam Maturidi'ye göre, "Tefsîr; lafızdan maksat budur diyerek kesin hüküm vermek ve Allah bu lafızla bu anlamı kastetmiştir diyerek Allah'ı şahit tutmaktır. Eğer kesin bir delil getirilirse, doğrudur. Şâyet getirilemez ise, bu yasaklanmış olan re'y ile tefsîrdir. Te'vil ise; kesin hüküm vermeden ve verdiği hükme Allah'ı şahit tutmadan lafzın muhtemel anlamlarından birini tercih etmektir."²¹

Ebû'l-Kâsım en-Nisâburi'den konuyla ilgili olarak şu sözleri sarf ettiği nakledilir: "Bizim zamanımızda, sorulduğu takdirde, tefsîr ile te'vil arasındaki farkı bilemeyen müfessirler türedi."²² Kanaatimizce, onun bu sözü, tefsîr ile te'vil arasında fark görmeyenlere matuf değildir. Çünkü yukarıdaki sözlerinin devamında o, şöyle demektedir: "...Onlar, Kur'ân'ı düzgün bir şekilde okuyamayan sûre ve âyetlerin anlamlarını bilmeyen kişilerdir..."²³

¹⁷ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, c. 1, s. 16.

¹⁸ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, c. 1, s. 15; Suyûtî, **İtkân**, c. 3, s. 449.

¹⁹ Zülfikar Durmuş, **Kur'ân'ın Türkçe Tercümeleri** – 'Aziz Kur'ân' ve 'İnsanlığa Son Çağrı' Örneği, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 34.

²⁰ Suyûtî, **İtkân**, c. 3, s. 449; Aydın, **Tefsîr Tarihi**, s. 7.

²¹ Suyûtî, **İtkân**, c. 3, s. 449.

²² Zerkeşî, **Burhân**, c. 2, s. 152.

²³ Zerkeşî, **Burhân**, c. 2, s. 152.

Tefsîr ile te'vil ayırımını yapanlardan biri de Rağıb el-İsfahânî'dir. Ona göre: "Tefsîr te'vil'den daha geneldir. Tefsîr, daha çok sözcüklerde kullanılırken, te'vil ise, rüya tabirlerinde olduğu gibi manalar ile ilgili de kullanılır. Tefsîr ekseriyetten ilahi kitapları açıklamada kullanılırken, te'vil bunun dışındakiler için de kullanılır. Tefsîr daha ziyade sözcüklerin anlamlarını açıklamada kullanılırken, te'vil ise çoğunlukla cümlelerde kullanılır."²⁴

2.4. İşâre

2.4.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte, bir nesneyi gösterme, bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etme, dolaylı ve kinayeli bir sözle anlatma,²⁵ konuşanın ibare ile açıklayamadığı şey gibi anlamlara gelir.²⁶

2.4.2. Terim Anlamı

İşâre kavramının terim anlamı ise, "maksadını, söz aracılığı olmadan başkasına bildirme, ibareyle anlatılamayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mânâ"²⁷ şeklinde tanımlanmıştır.

Sûfîler de, yaşadıkları zevk haline göre âyetlerden mânalar çıkarmışlardır. Bu mânaları da kapalı bir üslup, remiz ve işâre yoluyla ifade etmişlerdir. Bu şekilde yapılan tefsîre de ilk anda akla gelmeyen fakat tefekkürle, âyetin kalbe doğan mânası anlamında işârî tefsîr adını vermişlerdir.²⁸

²⁴ İsfahânî, **Mukaddimetu Câmi'u't-Tefâsir**, s. 47; Zerkeşî, **Burhân**, c. 2, s. 149.

²⁵ Heyet, **el-Mu'cemu'l-Vasît**, Çağrı yayınları, İstanbul 1986, s. 125; Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hüseynî el-Hanefî: **Kitâbü't-Ta'rîfât**, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî), Beyrut, Dârü'n Nefâis, t.y. s. 22.

²⁶ Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Ağaç Kitapevi, İstanbul 2009, s. 325.

²⁷ Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, **et-Teârûf li Mezheb-i Ehl-i Tasavvuf**, Mısır 1933, s. 60-61.

²⁸ Ebû Nasr es-Serrâc, **el-Luma**, (nşr. Abdülhalîm Mahmûd — Tâhâ Abdülkâdir Server), Kahire 1960, s. 294-296, 414; Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 19.

3. ZÂHİR-BÂTIN KAVRAMLARI

3.1. Zâhir

Zâhir, z-h-r (ظهر) fiilinin ism-i faili olup, sözlükte delaleti açık olan şey demektir.²⁹ Fıkîhî bir kavram olarak ise, hâricî bir karineye ihtiyaç duymadan bir manaya delalet eden lafızdır. Ancak bu lafız te'vîl ve tahsis ihtimaline de açıktır.³⁰ Tefsîr alanında ise, âyetlerin ilk anda akla gelen anlamları için zâhirî anlam kavramı kullanılmaktadır.³¹

Tasavvuf ehli, dini ilimlerini biri zâhir, diğeri bâtın olmak üzere ikiye ayırır: hadis, fıkıh ve kelim gibi ilimlere zâhir ilimleri, tasavvufa da bâtın ilmi adını verirler. Zâhiri ilimlerle meşgul olanlara zâhir uleması, rûsûm uleması ve ehl-i zâhir, kendilerine de bâtın uleması ve ehl-i bâtın gibi kavramları kullanırlar.³² Ayrıca mutasavvıflar, Kur'ân' âyetlerinin nasih-mensuh, helal- haram, emir-nehiy gibi zâhiri manalarının bilgisi ehl-i zâhir ulemasına, bâtın i manaları ise, ehl-i bâtın ulemasına verildiğini söylemekte.³³

Âyetlerin zâhiri ile bâtınının birbiri ile ters düşüp düşmediği konusu da çok tartışılmıştır. Hz. Peygamber'in “*Her âyetin bir zâhiri bir de bâtını vardır...*”³⁴ hadisine dayanarak bâtınî yorumların varlığını kabul eden bazı mutasavvıflar zaman zaman şathıyyât türünden sayılabilecek sözler sarf etmişlerdir. Bu sözleri “bâtın ilmin” varlığının meşruiyeti adı altında hoş görenler olduğu gibi, İslâm'ın zâhir hükümlerine aykırı bularak reddedenler de olmuştur. Nitekim Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890),

²⁹ Cürçânî, **Kitâbü't-Ta'rîfât**, s. 218.

³⁰ Cürçânî, **Kitâbü't-Ta'rîfât**, s. 218; Abdülkerîm Zeydan, **el-Vecîz fî Usûli'l Fıkıh**, Muessesetu er-risale, Beyrut 2001, s. 338; Zekiyüddin Şaban, **İslam Hukuk İlminin Esasları**, (çev. İ. Kafi Dönmez), TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 369.

³¹ Dilaver Selvi, “*Her Âyetin Bir Zâhiri Bir Bâtını Vardır*” *Hadisindeki Zâhir ve Bâtın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler*”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2011, c. 11, S: 2, s. 8.

³² Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, (tah. Ahmet Ferid el-Mizyâdî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971, c. 1, s. 12-13; Ali Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014, s. 21-22.

³³ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 13.

³⁴ Kamil Miras, **Tecrid-i Sarih Tercemesi**, İstanbul 1945, c. 1, s. 402; Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 13.

Hücvârî (ö. 465/1072), Gazzâlî gibi birçok sûfî, “zâhire aykırı düşen her bâtın bâtıldır” kaidesini benimsemişlerdir.³⁵

3.2. Bâtın

Bâtın kelimesi b-t-n (بطن) fiilinin ism-i fâili olup bir şeyin iç yüzü, gizli olan tarafı gibi anlamlara gelir ve zâhir kelimesinin zıddı olarak kullanılmaktadır.³⁶ Tasavvufta ise, âyetlerin ve hadislerin, ancak arifler ve velîler tarafından bilinen gizli anlamları için kullanılan bir kavramdır.³⁷

Sûfilere göre bâtın ilmi, nâsırların derin ve ince mânalarından ibarettir. Hz. Peygamber tarafından sahabelere öğretildiğini düşündükleri için de İslâm’dan ayrı bir ilim olarak görmüyorlar.³⁸ Ayrıca sûfiler, Cibrîl hadisi olarak bilinen ve orada geçen İslâm, iman ve ihsân mertebelerinin, zâhir, bâtın ve hakîkate işaret ettiğini düşünmektedirler. Onlara göre İslâm zâhir, iman bâtın, ihsân ise hakîkattir.³⁹ Bunun için sûfiler, hakikate ulaşmak için zâhir ve bâtın dengesini sağlamaya dikkat etmeye çalışmışlardır. Bunu da sağlamak için kişilere nâfileler ve mübahlar türünden bir takım formüller sunmuş, fakat bunların zorunlu ibadetlerle (farzlar, vacipler) birlikte yapılması gereğini de sùrekli vurgulamışlardır. Tasavvuf kaynaklarında zâhirî şeriata riâyet edilmeden bâtın yoluyla hakîkate ulaşamayacağı hususu özenle vurgulanmaktadır. Bu sebeple farzların hiç eda edilmemesi ya da nâfileler yapılırken ihmal edilmesi, hatta ruhsatlardan yararlanmaya başlanması tasavvuf adına sapma olarak telakki edilmektedir.⁴⁰

Tasavvufî tefsîrlere baktığımızda bazen zâhir ve bâtın dengesinin gözetildiği bazen de aşırı yorum olarak değerlendirilebilecek bir takım düşüncelerin ve inançların âyetlere söyletildiğini tespit etmek güç değildir. Bu nedenle bütün tasavvuf erbâbının

³⁵ Ramazan Muslu, “*Ali Semerkandî’nin Keşfü’l-Esrâr Adlı Eserinde Zâhir-Bâtın İlişkisi*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, S: 2, s. 170.

³⁶ Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 90.

³⁷ Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 68.

³⁸ Muslu, “*Ali Semerkandî’nin Keşfü’l-Esrâr Adlı Eserinde Zâhir-Bâtın İlişkisi*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 170.

³⁹ Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 181.

⁴⁰ Reşat Öngören, “*Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*”, **İslâmî İlimler Araştırma Vakfı: Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi**: 45, (editör, Mahmut Kaya), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 160.

mutlak surette Kur'ân'ı zâhir ve bâtın dengesi içinde tefsîr ettiklerini iddia edemeyiz. Kur'ân'ın sadece işârî tefsîrini yapanlar olduğu gibi, hem işârî hemde zâhirî yünden tefsîr edenler de olmuştur.⁴¹

Baklî'nin tefsîrine baktığımızda âyetleri genel olarak kendisinin de ifade ettiği gibi bâtınî/işârî olarak tefsîr etmektedir.⁴² Fakat az sayıda da olsa bazı âyetleri zâhirî olarak, bazılarını da hem zahiri hem de bâtınî/işârî olarak tefsîr etmektedir.

Tezimizin ilgili yerlerinde vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi Baklî'nin tefsîrinde, genelde zâhir-bâtın dengesinin gözetilmediği görülürken, bazen de bu dengenin gözetildiği yorumların varlığına da rastlanmaktadır. Aynı şekilde bazı yorumlarının da Bâtıniyye⁴³ olarak tabir edilen aşırı yorum kategorisine dâhil edilebileceği gerçeği de gözden kaçmamaktadır.

4. İŞÂRÎ TEFSİR VE KISIMLARI

4.1. İşârî Tefsîr

Kur'ân-ı Kerim, anlaşılacak ve amel olunmak için geldiğini açıkça bildirmektedir. "*Biz, Kur'ân'ı anlaşılıp öğüt alınması için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?*"⁴⁴ Bu sebeple, indiği günden itibaren Kur'ân'ın anlaşılması için çalışmalar da yapılmıştır. Bu yöndeki çalışmalar, ilk dönemlerde "te'vil", daha sonraki dönemlerde ise, genellikle "tefsîr" adıyla anılmıştır. Vahyin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber ve vahiy atmosferini yaşamaya mazhar olan sahabe, doğal olarak da ilk müfessirlerde onlar olmuştur. Hz. Peygamber ve sahabe tarafından yapılan yorum ve açıklamalara "rivâyet", daha sonraları da çoğunlukla bu rivâyetlere ters düşmeyecek şekilde akıl, tefekkür ve diğer imkânlarla yapılanlara da "dirâyet" tefsîri denilmiştir. Böylece, içtimaî tefsîr, lügavî tefsîr, edebi, hukuki, fenni ve daha başka tefsîr çeşitleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, usûl bakımından daha farklı ve daha hususi bir bakış açısını

⁴¹ Yaşar Düzenli, **İmam Birgivî ve Tefsîrdeki Metodu**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1987, s. 13, 167.

⁴² Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 13.

⁴³ "Bâtıniyye" için bkz, Avni İlhan, "*Bâtıniyye*", **DİA**, TDV Yayınlar, İstanbul 1992, c. 5, s. 190-194.

⁴⁴ Kamer, 54/17, 22, 32, 40.

yansıtan işârî/tasavvufî tefsîr adı verilen çalışmalar da yapılmıştır.⁴⁵ Böylece tasavvuf ehli de, manevi arınmayı ve nefsî terbiyeyi öne çıkarmış ve güzel ahlakı elde etmenin yollarını aramışlardır. Kendilerine has bir bilgi edinme olarak kabul ettikleri ilham ve manevi tecrübelerle göre, Kur’ân’ı yorumlamaya çalışmışlardır. Bu yorumlar, ilk başta az sayıdaki âyetlerle sınırlı iken, daha sonra bu sınır genişletilmiş ve böylece önemli miktarda âyetlerin tasavvufî olarak yorumlanması ortaya çıkmıştır.⁴⁶

İşârî tefsîr için genelde şöyle tanımlar yapılmıştır:

“Sülûk ve tasavvuf erbabına görünen ve gizli bir işaret sebebiyle Kur’ân’ı zâhirî manasından başka bir mana ile te’vîl etmektir”.⁴⁷

“Yalnız sülûk erbabına açılan ve zâhir mana ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur’ân’ı tefsîr etmektir”.⁴⁸

Tasavvuf ehline göre âyetlerde, kelimelerin zâhir anlamlarının dışında bir de bâtın mânaları vardır.⁴⁹ Bu mânaya ulaşmak için bilgi ve birikimin yanında ahlâkî olgunlukda gerekmektedir. Kur’ân’ın zâhir anlamını Arapça bilenler, bâtın anlamını ise yakın ehli olan arifler bilir.⁵⁰ Şüphesiz bu durum, Kur’ân’ın zâhirini bir tarafa atma anlamına gelmez.⁵¹ Fakat züht ve takvaya dayalı işârî tefsîrin yerini zamanla, çok cüretli nazarîye ve fikirler barındıran sûfî tefsîrlere almaya başlamıştır. Hz. Peygamber’den rivâyet edilen “*Her bir âyetin bir zâhiri, bir bâtını; her bir harfin de, bir haddi ve bir de matlâı vardır*”⁵² hadisine de dayanılarak, Kur’ân’da çok değişik manalar aranmaya başlanmış, nihâyet her türlü ilmin Kur’ân’da mevcut olduğu fikrine varılmıştır. Bu iddialarını da “*Yaş kuru her şey apaçık bir Kitap’tadır*”⁵³ âyetine dayanarak, “kitap” lafzını “Kur’ân” olarak telakki etmiş ve her şeyin ilminin onda

⁴⁵ Şeyhu’l-İslam Takiyuddîn Ahmed b. Teymiyye, **Risale fi İlmi’l-Bâtın ve’z-Zâhir**, Mısır t.y, s. 231-236; krş. İçin bkz. Süleyman Ateş, **Sülemi ve Tasavvufî Tefsîri**, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969, s. 20; Süleyman Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1974, s. 17-18.

⁴⁶ Kelabazi, **et-Teâruf li Mezheb-i Ehl-i Tasavvuf**, s. 60; Ateş, **Sülemi ve Tasavvufî Tefsîri**, s. 12-13.

⁴⁷ Zûrkânî, **Menâhilü’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’ân**, c. 2, s. 86.

⁴⁸ Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 19; diğer tanımlar için bkz, Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 31.

⁴⁹ Bakli, **Arâîsu’l-Beyân**, c. 1, s. 13.

⁵⁰ Bakli, **Arâîsu’l-Beyân**, c. 1, s. 13; Ebû Talib Muhammed b. Ebi’l-Hasan Ali b. Abbas el-Mekki, **Kut’ul Kulûb fi Muameleti’l-Mahbûb**, y.y, t.y, c. 1, s. 108; Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 20.

⁵¹ Bkz. Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 142-143

⁵² Miras, **Tecrid-i Sarîh Tercemesi**, c. 1, s. 402.

⁵³ En’am, 59.

mevcut olduğu fikrine varmışlardır.⁵⁴ Öte yandan sûfîler, diğer ilimler içerisinde özellikle de felsefeden istifade etmek suretiyle kendilerine has bir felsefe oluşturmaya başlamış öyle ki, bazıları sûfîlerden daha çok felsefecilere yakınlık gösteriyorlardı. Sûfîlerin bazı yorum ve ilkeleri cumhurun takip ettiği ilkelere uymuyordu.⁵⁵ Bundan ötürü de Ehl-i Sünnet'in cumhur âlimleri bu takım kimselerin fikirlerine ve tefsîrlerine savaş açmışlardı. Fakat aynı zamanda nefsin ıslah ve terbiyesine yönelik yapılan tasavvuf çalışmalarını da destekliyorlardı.⁵⁶

Mutasavvıfların bazı bâtinî ve işârî yorumları, Kur'ân'ın lafzına ve manasına uygun düşmediği, Arap dili ve edebiyatı kurallarına uymadığı gibi gerekçelerle sadece ulema tarafından değil, mutedil sûfîler tarafından da eleştirilmiştir. Haris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857), Ebû Zür'a ed-Dımaşki'nin (ö. 281/894) nefisle ilgili işârî mahiyetteki açıklamalarını bid'at ve dalâlet saydığı söylenir.⁵⁷ Serrâc, (ö. 378/988) hatalı ve tahrif niteliğinde bulduğu bu tür işârî yorumları, Allah'a iftira olarak değerlendirir.⁵⁸ Gazzâlî de (ö. 505/1111) işârî tefsîr adı altında yapılan bazı zorlama yorumları bidat şeklinde niteler ve bâtinî akımların bu yorumları kötü maksatlarına alet ettiklerini söyler.⁵⁹ Ayrıca, Ebû Saîd el-Harrâz, Hücvîrî, Gazzâlî gibi birçok sûfî, “zâhire aykırı düşen her bâtın bâtıldır” kaidesini benimsemişlerdir.⁶⁰

Bu konuyu daha sonra “İşârî Tefsîre yönetilen eleştiriler” başlığı altında detaylı bir şekilde ele alacağımız için şimdilik bu kadarı ile yetinelim.

4.2. İşârî Tefsîrin Kabul Şartları

Müfessirler, İşârî tefsîrin caiz olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Zira işârî yorumların kaynağı Arapça değil, Allah'ın kalbe atacağı keşf

⁵⁴ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtûbî, **el-Muvafâkât fi Ulûmi's-Şeria**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001, c. 3, s. 382-383.

⁵⁵ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, c. 2, s. 230.

⁵⁶ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, c. 2, s. 230.

⁵⁷ Abdurrahman İbnu'l-Cevzi, **Telbisü İblis**, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, y.y, t.y, s. 161

⁵⁸ Ebû Nasr es-Serrâc, **el-Luma**, (nşr. Abdülhalîm Mahmûd — Tâhâ Abdülkâdir Server), Kahire 1960, s. 295.

⁵⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, **İhya'ü Ulûmi'd-dîn**, Kahire 1332, c. 1, s. 43; Geniş bilgi için bkz, Talip İçöz, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'de İşârî Tefsîr**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum, 2010 s, 24-27.

⁶⁰ Muslu, “*Ali Semerkandî'nin Keşfü'l-Esrâr Adlı Eserinde Zâhir-Bâtın İlişkisi*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 170.

ve ilhana dayanır. Bu da herkesçe kabul edilir bir şey değildir. Bu nedenle müfessirler İşârî yorumların kabul edilebilir olması için, âyetlere verilen bâtinî manaların bazı sıhhat şartlarını taşıması gerektiğini öne sürmüşler, bunları da genel olarak dört madde halinde zikretmişlerdir.

- a) İşârî tefsîrin Kur’ân-ı Kerim’in nazımının zâhirine ters olmaması,
- b) Verilen bâtinî manayı destekleyen başka bir şer’î delilin bulunması,
- c) Yapılan bu işârî tefsîre, şer’î veya aklî bir muârazın bulunmaması
- d) Yapılan işârî tefsîrin, zâhir terk edilerek, kastedilen tek mana olduğu iddia edilmemesidir.⁶¹

4.3. İşârî Tefsîrin Meşruluğu

İşârî tefsîr temsilcileri, Kur’ân-ı Kerim’de işârî ve bâtinî manalar bulunduğunu kanıtlamak için başta Kur’ân-ı Kerim olmak üzere, hadisler ve sahabeden de deliller getirmeye çalışmışlardır. Biz de şimdi bu delilleri ayrı ayrı başlıklar altında ele almaya çalışacağız.

4.3.1. Kur’ân’dan Deliller

Tasavvuf ehline göre Kur’ân’da düşünme ve tefekkürü emreden âyetlerin tamamı, işârî tefsîrin delilleridir. Kur’ân’da tasavvufî izaha müsait olan âyetler, işârî tefsîr hareketinin doğuşunun ilk sebeplerinden olmuştur. Müslümanlarda derin ruh hayatını tesis eden Kur’ân, elbette bu delilleri besleyen özellikleri de bünyesinde bulundurmıştır. “Allah size zâhir ve bâtin nimetlerini bolca ihsan etti”⁶² âyeti insanlara pek çok nimetin verildiğini göstermektedir. İnsanlara verilen nimetler içinde Kur’ân en büyük nimettir. Demek ki, Kur’ân’da insanlara zâhir ve bâtin nimetler verilmiştir.⁶³

⁶¹ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, c. 2, s. 256; Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 21-25.

⁶² Muhammed, 47/24.

⁶³ Şâtıbî, **el-Muvafakat fi Ulûmi's-Şeria**, c. 3, s. 382; krş. İçin bkz. Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 28; Geniş Bilgi İçin bkz, İçöz, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'de İşârî Tefsîr**, s. 28-29.

Yüce Allah Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: “Bu kavme ne oluyor ki hemen hiçbir sözü anlamıyorlar.”⁶⁴ Onlar Allah'tan çok, sizden korkuyorlar. Zira onlar anlamayan kimselerdir.”⁶⁵ “Hiç Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi, onda birbirini tutmayan çok şeyler bulurlardı.”⁶⁶ “Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı, yoksa kalplerinde kilitler mi var?”⁶⁷ Bu ve benzeri âyetlerde, Yüce Allah, insanların Kur'ân'ı anlamadıklarını vurgulamaktadır. Burada kastedilen, onların bâtinî manayı anlamadıklarıdır. Zira ilk muhataplar, Kur'ân'ın dili olan Arapça'yı çok iyi biliyorlardı. Doğal olarak Kur'ân'ın zâhir manasını da iyi anlıyordular. Ayrıca Kur'ân'da “Biz, insana şah damarından daha yakınız.”⁶⁸ “Neredesiniz O da sizinle beraberdir”⁶⁹ gibi âyetlerde, Allah'ın insana yakın oluşu nispet edilmiştir. Bu da, zâhir yorumların halledebileceği bir mesele değildir. Çünkü Allah'ın yakınlığı, maddî yakınlık olmayacağına göre bu âyete bâtinî yorum getirme zorunluluğu vardır. Bu da, ancak işârî tefsîr ile mümkün olur.⁷⁰ Bu ve benzeri âyetler, işârî tefsîr temsilcileri tarafından Kur'ân'dan getirilen delillerdendir.

Aşağıda mealen verdiğimiz âyetler de, işârî tefsîr için Kur'ân'dan getirilen deliller arasında yer almaktadır:

“Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”⁷¹

“Allah, kime hidâyet etmek isterse, onun göğsünü islam'a açar.”⁷²

“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiğini görmüyormusun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki, altıncıları O olmasın. Bundandaha az yahut daha çok olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O, mutlaka onlarla beraberdir.”⁷³

⁶⁴ Nisa, 4/78.

⁶⁵ Haşr, 59/13.

⁶⁶ Nisa, 4/82.

⁶⁷ Muhammed, 47/42.

⁶⁸ Kaf, 50/16.

⁶⁹ Hadid, 57/4.

⁷⁰ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, c. 2, s. 239; Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 27-28; Geniş bilgi için bkz, Mehmet Okuyan, **Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsîri**, (Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun 1994, s. 20-21.

⁷¹ En'âm, 6/59.

⁷² En'âm, 6/125.

⁷³ Mücâdele, 58/7.

*“Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili şudur: Duvarı bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız”*⁷⁴.

3. 3. 2. Sünnetten Deliller

Bu konuda ileri sürülen en önemli delil, Rasulullah’tan mürsel olarak gelen *“Her bir âyetin, bir zâhiri, bir bâtını, her harfin, bir haddi ve bir de matla’ı vardır.”*⁷⁵ şeklindeki rivâyettir. Buradaki zâhir ve bâtının neler olduğu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fakat kabul gören görüş şudur: Âyetin zâhiri manası, ilim ehli için açık olan manalardır. Bâtin ise, Yüce Allah’ın hakikat ehlini muttali kıldığı gizli manalardır.⁷⁶

Peygamberimiz (s.a.v), başka bir hadisinde şöyle buyurmuştur: *“Benim bildiğimi bilseydiniz, az güler, çok ağlardınız; dağlara tırmanır, döşeklerde rahatınız kalmazdı.”*⁷⁷ Bu hadisi naklettikten sonra Serrâc, *el-Lüma* adlı eserinde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Eğer Rasûlullah’ın burada kastettiği ilim, Allah’ın ona gönderdiği ve tebliğ etmesini emrettiği ilim olsaydı o, bu ilmi zaten ümmetine tebliğ etmişti. Eğer etrafındakiler kastedilen ilmi bilselerdi bu kez Nebi: “benim bildiğimi bilseydiniz” ifadesini kullanmazdı. Şâyet, ashabın bu ilme güç yetireceğini bilseydi, diğer ilimler gibi bu ilmi de onlara öğretirdi. Eğer bu ilim mahlûkatça bilinen ilimlerden olsaydı bu defa da Nebi’nin sözünün ardından: “biliyoruz” derlerdi.”⁷⁸ Bu değerlendirmeden şu sonuç çıkarılabilir: Peygamber’in bildiği, fakat öğretmekle yükümlü bulunmadığı başka bilgiler de vardır. Ancak bunlar kesbî değil, vehbîdirler.

Ebû Hureyre (ö. 58/678) buna benzer şu hadisi nakleder: *“İlimler arasında sedef içerisinde saklı, ince bir ilim vardır ki onu Allah’ı bilen bilginlerden başkası*

⁷⁴ Nûr, 24/35.

⁷⁵ Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, c. 1, s. 402; Gazzâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, c. 1, s. 136.

⁷⁶ Baklî, *Arâisu’l-Beyân*, c. 1, s. 13; Zehebi, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, c. 2, s. 239; Geniş bilgi için bkz, Okuyan, *Necmuddin Daye ve Tasavvfi Tefsîri*, s. 23.

⁷⁷ Muhammed b. İsmail el Buhârî, *el-Câmius-Sahih*, el-MektEbûl İslamiyye, Mekke, t.y, “Kusuf” 2, “Nikah” 107, “Rikak”, 28; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, “Kusuf”, 1; Ebû Abdurrahman, Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen-i Nesâî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, “Kusuf”, 11; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, “Babu’l- Hüzn”, 1.

⁷⁸ Serrâc, *el-Lüma*, s. 152.

bilemez. Onlar onu söyledikleri zaman yüce Allah'a karşı olanlardan başkası inkâr etmez.”⁷⁹ Yine Deylemi'nin, Abdurrahman b. Avf kanalıyla Rasulullah'tan merfu olarak rivâyet etmiş olduğu “Kur'ân, arşın altındadır. Onun insanların muhtaç olduğu bir zâhiri, bir de bâtını vardır.”⁸⁰ Ayrıca Abd'ullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Kur'ân'ın zâhir ve bâtın manalarıyla ilgili olarak: “Kur'ân yedi harf üzerine indirildi. Her harfin zâhiri ve bâtını vardır. Ali b. Ebî Tâlib zâhir ve bâtın ilimleri bilmektedir.”⁸¹ İfadelerini ve daha birçok rivâyet, İşârî tefsîrin varlığının delili olarak kullanılmıştır.⁸²

3. 3. 3. Sahabe Kavillerinden Deliller

İbn Ebî Hatim (ö. 327/938), Dahhak (ö. 180/797) yolu ile İbn Abbas'tan (ö. 68/687) şu sözü naklediyor: “Kur'ân'ın çeşitli yolları, zâhirleri, bâtınları vardır. Acaibi tükenmez, sonuna erilmez. Ona yavaş yavaş dalan kurtulur. Şiddetle ondan haber veren mahvolur: Haberler, meseller, helal, haram, nâsih, mensuh, muhkem, müteşabih, zâhir ve bâtın vardır. Kur'ân'ın zâhiri tilavet, bâtını te'vildir. Onu anlamak için bilginlerin yanına oturunuz, sefihlerden kaçınınız.”⁸³

Ebû'd-Derda'nın: (ö. 32/652) “Bir adam Kur'ân'a yönler tanımadıkça manasını anlayamaz”, İbn Mes'ud'un: “Kim öncekilerin ve sonrakilerin ilmini isterse, Kur'ân'ı yönlerle ayırsın.”⁸⁴ Ebû Hureyre'nin: “Rasûlullah'tan iki kalp belledim. Birisini yaydım. Ama diğerine gelince, onu yaysam bu boğaz kesilir”⁸⁵ gibi nakiller, Kur'ân'ın sadece zâhir manasının olamadığını bunun yanında bir de bâtın manasının olduğunu göstermektedir.

Buhari'nin (ö. 256/870) İbn Abbas'tan rivâyet ettiğine göre o, şöyle demiştir: “Ömer beni Bedir'de bulunmuş olan büyüklerin yanına götürürdü. Onlardan bazıları içlerinden “Niçin bunu aramıza alırsın, bizim bunun kadar oğlumuz var” derlerdi. Ömer de: “Siz öyle bilin” derdi. Bir gün Ömer beni onların meclisine çağırdı. Beni

⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, c. 1, s. 33.

⁸⁰ Süyûtî, *İtkân*, c. 2, s. 186.

⁸¹ Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilfetu'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Asfiyâ*, Mısır, t.y, c. 1, s. 65.

⁸² Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 239; İçöz, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'de İşârî Tefsîr*, s. 29.

⁸³ Mekki, *Kut'ul Kulûb fî Muameleti'l-Mahbûb*, c. 1, s. 49.

⁸⁴ Serrâc, *el-Lüma*, s. 568; Süyûtî, *İtkân*, c. 2, s. 186.

⁸⁵ Buhari, “İlim”, 42.

kendilerine göstermek için çağırdığını sandılar. Ömer, onlara sordu: “Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman.”⁸⁶ âyeti hakkında ne dersiniz? Kimi, Allah bize yardım ettiği, fetih verdiği zaman ona hamd ve istiğfar etmekle emrolunduğumuzu ileri sürdü. Kimi de sustu. Ömer bana: “*Sen de mi böyle diyorsun ey İbn Abbas?*” dedi. Dedim ki: “*Hayır, oradaki yardım ve fetih Allah’ın Rasûlü’nün eceline işaret etmektedir. Yani Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman bu, senin ömrünün bittiğine işarettir. Artık Rabb’ine hamdet, O’na istiğfar et, şüphesiz O, tevbeleri kabul edicidir, demektir.*” Ömer: “*Ben de senin bildiğin gibi biliyorum.*”⁸⁷ Burada İbn Abbas, “Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman” âyetinde ki “fetih” ve “yardımı” peygamber efendimizin eceli şeklinde tevil etmiştir. Bu da îşârî tefsîr temsilcileri tarafından delil olarak kullanılmıştır.

Gazzâlî’nin İbn Mes’ûd’a nisbet ettiği: “*Gönül gözü açık olan kimse için öncekilerin ve sonrakilerin bütün ilimleri Kur’anda mevcuttur*” şeklindeki ifade, tasavvuf ehli tarafından sıkça başvurulmuş delillerden biridir.⁸⁸

İşârî tefsîr savunucularının en çok başvurdukları kişilerin başında Hz. Ali (ö. 40/661) gelmektedir. Dolayısıyla hemen hemen tüm İşârî tefsîrlerde Hz. Ali’ye nisbet edilen sözler mevcuttur. Onlardan bazıları şunlardır: “*Hz. Ali, yalnız Fatıha suresi hakkında bildiklerini yazsa yetmiş deve yükü kitap olacağını söylemiştir.*”⁸⁹ Ebû Cuhayfe (ö. 74/693) Hz. Ali’ye yanınızda Kur’ân’dan başka bir vahiy var mı? Diye sormuş, o da “*hayır, ancak Allah kuluna kitabında anlayış verse başka.*” şeklinde cevap vermiştir. Hz. Ali’ye nisbet edilen bir diğer sözde şudur: “*yakîn, dört dala ayrılır: Zekâ görüşü, hikmet te’vili, ibret öğütü ve öncekilerin sünneti. Zekâyı gören hikmeti anlar, hikmeti anlayan ibreti bilir, ibreti bilen öncekilerin sünnetindedir.*”⁹⁰

⁸⁶ Nasr, 110/1.

⁸⁷ Buhârî, “Tefsîr”, 110/4; Şâtıbî, **el-Muvafâkât fi Ulûmi’ş-Şeria**, c. 3, s. 384; Zehebi, **et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn**, c. 2, s. 240.

⁸⁸ Gazzâlî, **İhyâ’u ‘Ulûmi’d-Dîn**, c. 1, s. 296.

⁸⁹ Baklî, **Arâîsu’l-Beyân**, c. 1, s. 13; Süyûtî, **İtkân**, c. 2, s. 186; Zehebi, **et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn**, c. 3, s. 39.

⁹⁰ Baklî, **Arâîsu’l-Beyân**, c. 1, s. 13; Mekki, **Kut’ul Kulûb fî Muameleti’l-Mahbûb**, c. 1, s. 49; Ateş, **İşârî Tefsîr Okulu**, s. 35-36.

4.4. İşârî Tefsîr Kısımları

Yukarıda hakkında bilgi vermeye çalıştığımız işârî/tasavvufî tefsîr, nazarî ve ameli olmak üzere iki kısma ayrılır. Şimdi de her iki kısım hakkında kısa bilgi vermeye çalışacağız.

4.4. 1. Nazarî Sûfî Tefsîr

Nazarî sûfî tefsîr, sûfinin Kur’ân’ı bir takım felsefî nazarîyelere göre tefsîr etmesidir. Bu çeşit tefsîrde mutasavvıflar, Kur’ân âyetlerini, zihinlerinde var olan nazarîyelere ve felsefî düşüncelere göre te’vîl etmektedirler.⁹¹

Bu akıma mensup sûfiler, Kur’ân’ı, kendi düşünce ve felsefî görüşlerine göre yorumlar. Bu da doğal olarak, gayesi insanları irşad olan Kur’ân ile, onların gayesi arasında farklılığa neden olabilir. Onlar da bu durumda kendi fikirlerinin revaç bulması için, onları Kur’ân’la teyit etmek için Allah kelimasını kendi arzu ve düşüncelerine göre te’vîl etmeye gitmişlerdir.⁹²

Sûfî nazarî müfessirler, kendi öğreti ve fikirlerini Kur’ân’a onaylatma hırslarından dolayı, Kur’ân’da kendilerine şahit olabilecek şeyler bulmaya çalışırlar. Bu da onları, Kur’ân âyetlerini şeriatın destekleyip, lügatin şahit olduğu zâhir manalarından çıkarıp, onları kendi amaçlarına uygun bir biçimde yorumlamaya götürür.⁹³

Kur’ân âyetlerinin tamamını bu şekilde te’vîl eden sûfî nazarî tefsîr yoktur. Bu gibi tefsîrlere genellikle, tasavvuf nazarîyesi yapan eserlerde münferit olarak rastlanır. İbn Arabî (ö. 638/1240), bu ekolün öncüsü kabul edilir. O, Kur’ân âyetlerini kendi sûfî nazarîyeleriyle uyşur şekilde tefsîr eder. Örneğin, Hz. İdrîs ile ilgili olarak Meryem sûresindeki “*Onu üstün bir konuma getirdik*”⁹⁴ âyetini şöyle tefsîr etmektedir: “Felekler âleminin ruhunun üzerinde dolaştığı en yüce mekân demektir. O da güneş

⁹¹ Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 19; Okuyan, *Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 17.

⁹² Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 19; Okuyan, *Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 17.

⁹³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 235.

⁹⁴ Meryem, 19/57.

feleğidir. Burası Hz. İdrîs'in ruhaniyetinin makamıdır. Bunun altında ve üstünde de yedi felek bulunmaktadır. Onun makamı da on beşinci felektedir.”⁹⁵

Nazari sûfi tefsîr ekolünün temsilcileri arasında İbn Arabî dışında Ebû Yezîd el-Bistâmî (ö. 234/848) ve Hallâc-ı Mansûr'u (ö. 309/922) da sayabiliriz.⁹⁶

Baklî'nin tefsîri için tamamen nazarî sûfi tefsîri diyemeyiz. Fakat tefsîrine baktığımızda onda da benzer yorumlar görebiliriz. Mesela, Nahl sûresinde ki “*Onlar Allah'ın nimetlerini biliyor, ama sonra kalkıp nankörlük ediyorlar. Onların çoğu inkârcıdır!*”⁹⁷ âyetini tefsîr ederken “*Allah'ın nimetlerini*”, onun “*velîleri*” olduğunu, “*Onların çoğu inkârcıdır*”, lafzını da onların kerametlerini inkâr etmek olduğunu söylüyor. Ayrıca, âyette “*ulemâ-ı su*”, ve gösterişli “*kurra*” (Kur'ân okuyucu) lar için bir kınama olduğunu da söylüyor.⁹⁸ Onun bu ve benzeri yorumları, ileride detaylı bir şekilde ele alınacağı için burada bu kadarla iktifa ediyoruz.

3. 4. 2. İşârî Sûfi Tefsîr

İşârî sûfi tefsîr, sûfinin âyetlerle ilgili olarak, ma'rifet ve Allah'a yakınlık ile elde ettiği keşf ve ilhâma dayanan açıklamalarından oluşmaktadır. Bu açıklamalar sûfinin önceki fikirlerine dayanmadığı için âyetlerin zâhir manasıyla bağdaştırılabilir.⁹⁹ Bu tefsîr çeşidinde nazarî sûfi tefsîrde olduğu gibi müfessirin ön yargıları bulunmamaktadır. O, bulunduğu makamda kalbine gelen işâret ve ilhâmlarla âyetleri mânalandırmaya çalışmaktadır. Sûfiler yaptıkları ibadetler ve mücâhede ile böyle bir ilme ulaştıkları görüşündedirler. Onlar, elde ettikleri bu bilgiyi herkesin hazmedemeyeceğini düşünerek, remiz ve işâretlerle ifade etmektedirler. Yaptıkları bu tefsîrlere işârî tefsîr demeleri de bu nedenledir.¹⁰⁰

İşârî sûfi tefsîr temsilcileri, Kur'ân'ın bir zâhirinin olduğunu kabul ederek, zâhirle birlikte, süluk erbabının anlayabileceği bir de bâtınının olduğunu söylerler.¹⁰¹

⁹⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 252.

⁹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 235.

⁹⁷ Nehl, 83.

⁹⁸ Baklî, *Arâîsu'l-Beyân*, c. 2, s. 330.

⁹⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 261; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 19.

¹⁰⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, s. 435.

¹⁰¹ Baklî, *Arâîsu'l-Beyân*, c. 1, s. 13.

Baklî'nin, bazı âyetleri nazarî sûfî tefsîr şeklinde tefsîr etmesi, onun nazarî sûfî tefsîr çeşidini benimsediğini şeklinde yorumlamak mümkündür. Öte yandan yer yer zâhir mana veren görüşleri nakletmesi ve eserin mukaddimesinde; “ Kur’ân-ı Kerîm’in ibare, işâret, letâif ve hakaikten meydana geldiğini ”¹⁰² söylemesi, âyetleri de kalbine doğan işâret ve ilhâm ile tefsîr etmesi de onun, zâhir mânâyı inkâr etmediğini, dolayısıyla İşârî sûfî tefsîrini benimsediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Yukarıda iki kısım olarak zikrettiğimiz sûfî nazarî tefsîr ile sûfî işârî tefsîr arasında şu iki önemli fark göze çarpmaktadır:

a) Sûfî nazarî tefsîrde, sûfînin zihninde bazı ön yargılar ve ilmi nazarîyeler vardır ve Kur’ân âyetlerini de bunları te’yit etmek için getirir. Sûfî işârî tefsîr ise, ilmi nazarîyelere dayanmayıp, sûfînin rûhi riyâzetine dayanır. Ruhi riyazetle aydınlanan sûfî, kutsî işaretleri alacak dereceye ulaşır ve orada âyetlerin taşıdığı ön mana ve gaybi şeyler onun kalbine doğar.

b) Sûfî işârî tefsîr sahibi kendi verdiği mananın dışında, zâhir bir mana olmadığını iddia etmez. Nasların zâhirleri üzerine yüklenmiş bulunduğunu, fakat bir öz ve iç mananın da âyette mevcut olduğunu kabul eder. Onlara göre Kur’ân dış manasından başka pek çok manalar taşır. Sûfî nazarî tefsîr sahibi ise, âyetin, kendi verdiği manadan başka bir mana taşımadığı kanaatindedir.¹⁰³

4.5. İşârî Tefsîre Yöneltilen Eleştiriler

Mutasavvıfların yapmış olduğu bazı bâtinî ve işârî yorumları, Kur’ân’ın lafzına ve manasına uygun düşmediği, Arap dili ve edebiyatı kurallarına uymadığı gibi gerekçelerle bazı İslam âlimleri tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Şimdi de bu âlimlerin konuyla ilgili görüşlerini zikretmeye çalışacağız.

¹⁰² Baklî, *Arâîsu’l-Beyân*, c. 1, s. 13.

¹⁰³ Seyhu’l-İslam Takiyuddîn Ahmed b. Teymiyye, *Sıfatullah ve Usûlu’t-Tefsîr*, Kahire 1992, s. 231-232; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 20.

İşârî tefsîre sert eleştiriler yönelten âlimlerin başında en-Nesefî (ö.710/1310) gelir. Ona göre: “Nasslar zâhiri manaları üzeredirler. Bunlardan başka manalar çıkarmak bâtînîlerin ve ilhad ehlinin iddiasıdır”.¹⁰⁴

İşârî tefsîre karşı olan müfessirlerden biri de, Ebû'l-Hasan el-Vâhidî'dir. (ö. 468/1076) İbn Salah (ö. 643/1245) *Fetava* adlı eserinde Vâhidî'nin şöyle dediğini zikreder: “Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412/1093) *Hakaiu't-Tefsîr* adında bir eser tasnif etmiştir. Şâyet o, bunun bir tefsîr olduğuna inanıyorsa kâfir olmuştur.” İbn Salah da, bu nakli yaptıktan sonra şu değerlendirmeyi yapıyor: “onlar yaptıkları bu yorumları bir tefsîr olarak görmüyorlar. Kur'ân'dan bir kelimeyi açıklamayı da hedeflemiyorlar. Eğer bunu bir tefsîr olarak yapıyorlarsa o zaman bâtînîlerin yolunu tutmuş olurlar. Onlar sadece Kur'ân'da anlatılanın bir benzerini anlatıyorlar.”¹⁰⁵ Görüldüğü üzere Vâhidî, işârî tefsîri kabul etmediği gibi, bunu yapanları da çok ağır bir dille eleştirmiştir. İbn Salah ise, biraz daha toleranslı davranmaktadır.

İşârî tefsîre karşı mesafeli olan âlimlerden biri de İbn Teymiyye'dir. O, bu gibi te'villerin Bâtînîlerin yorumlarıyla paralellik arz ettiğine dikkat çeker ve sûflerin delilde, Bâtînîlerin ise hem delilde hem de medlûlde hata ettiklerini söyler.¹⁰⁶

Konuyla ilgili Zerkeşî'de (ö. 794/1392) şöyle bir değerlendirme yapıyor: “tasavvuf ehlinin yapmış oldukları yorumlar tefsîr olmadığı söylenmiştir. Bunlar onların Kur'ân okuduklarında hissettikleri duygu ve anlamlardır.” Bu değerlendirmeyi yaptıktan sonrada yukarıda zikrettiğimiz İbn Salah'ın görüşünü, O da nakleder.¹⁰⁷

İşârî tefsîre karşı mesafeli olan âlimlerden biri de Subhî Salih'dir. Ona göre, bu tür yorumlar daha çok ruhî bir zevk taşıdıklarından, duygusal yaklaşımlara matuftur. Bundan dolayı bu tür yorumlar da gereksiz yere birçok kapalı ifadeler bulunmaktadır. Oysa ki din, zevkî ifadeler ve duygulu anlatımlardan uzak olmalıdır.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Suyûtî, *İtkân*, c. 2, s. 184; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 369.

¹⁰⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 368. (İbn Salah'ın “Fetava'sından Nakil.”); Geniş bilgi için bkz, Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, Kitap Dünyası, İstanbul 2005, s. 177-181

¹⁰⁶ İbn Teymiyye, *Sıfatullah ve Usûlu't-Tefsîr*, s. 231-232.

¹⁰⁷ Zerkeşî, *Burhân*, c. 2, s. 170.

¹⁰⁸ Subhî Salih, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul, t.y, s. 295.

Şâtıbî (ö. 790/1388) de sûfilerin bazı işârî yorumlarına müsamaha ile bakmakla birlikte, “Hz. İbrahim’in içine atıldığı ateşten maksat Nemrud’un öfkesidir. Hz. Musa’nın asısından maksat “onun ortaya koyduğu delillerdir” gibi yorumların kabul edilemez nitelikte olduğunu belirtir.¹⁰⁹

Çağdaş araştırmacılardan İhsan İlâhî ez-Zâhir, tasavvufî yorum diye takdim edilen manaların aslında Yahudilik’ten Şiiliğe, oradan tasavvufa geçen bilgiler olduğunu savunmuş, Kâmil Mustafa eş-Şeybî de Kur’ân’ı yorumlama konusunda mutasavvıfların geniş ölçüde Şî-Bâtînî hareketlerin etkisi altında kaldığını ispata çalışmıştır¹¹⁰

İşârî tefsîre yöneltilen bu eleştirilerin yanında, âlimlerin çoğu, işârî tefsîrin kabul şartlarını haiz olarak yapılan tefsîrleri hoşgörüyü karşılamış, Bâtînîlerin durumuna düşecek yorumlara girilmediği ve Bâtînîlerin metodları takip edilmediği müddetçe işârî tefsîre itibar edilebileceğini belirtmişlerdir.

Bâtını yorumlar barındıran İşârî tefsîrler, Haris el- Muhasibi, Serrâc, Ebû Saîd el-Harrâz, Hücvîrî, Gazzâlî ve Sühreverdî gibi mutedil mutasavvıflar tarafından da eleştirildiğini daha önce belirtmiştik.

İbn Arabî ise, bu iki gruptan da farklı olarak, tasavvuf ehlinin yaptığı yorumları, tefsîr değil de işâret diye isimlendirmelerini “rusum âlimleri” diye tâbir ettiği âlimlerin şerlerinden ve karalamalarından korunmak için yaptıklarını belirtir. Daha da ileri giderek ehl-i süluk olmayan bilginlerin, ariflere nazaran durumunu, firavunların, peygamberlere karşı konumlarına benzetir.¹¹¹

Şüphesiz zâhir ulemayı bu şekilde ithamlara maruz bırakmak, oldukça ağır ve insaf ölçülerini aşan durumlardandır. Ayrıca âyetlerin bâtınına yönelerek, kendi vardığı sonuçları kabul etmeyenleri yerden yere vuracak şekilde kritiğe tabi tutmak, ilim erbabına yakışmayacak tutumlardan olsa gerektir. Aynı şekilde İşârî tefsîr ve yorumlarda bulunan kişileri küfür ile itham etmenin de doğru bir yaklaşım olmadığı

¹⁰⁹ Şâtıbî, **el-Muvâfakât fî Usûli’ş-Şeri’a**, c. 3, s. 358.

¹¹⁰ Süleyman Uludağ, “*İşârî Tefsîr*”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. 23, s. 424- 428; geniş bilgi için bkz, Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 47-48.

¹¹¹ Zehebî, **et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn**, c. 2, s. 252.

kanaatindeyiz. Bu konuda ihtiyatlı olmada fayda vardır. Zâhirîlikte tefrit, Bâtınîlikte ifrat kadar zararlıdır. Bu itibarla, orta yolu gösterecek, ifrat ve tefriti kırarak olan, yalnız dinin ruhuna uygun hareket etmektir. Bu itibarla işârî yorumun kaynağını dışarıda aramak yerine kendi öz kaynaklarımızda; Kur'ân ve Sünnet'te aramak daha sağlıklı bir yol olsa gerektir.¹¹²

Tüm bunlardan sonra rahatlıkla diyebiliriz ki; Kur'ân-ı Kerim, apaçık Arapça bir lisan ile tüm insanlara gelmiştir. Kur'ân'ın lisanı, bilmece ve muamma gibi remizden ibaret sembolik bir ifade değildir. Bu itibarla, ön planda tutulması gereken zâhir anlamdır. Bununla beraber, âyetlerin anlam tabakalarından biri işârî ve remzî anlamdır. İnsanların seviyeleri farklıdır. Bir âyet, birçok açıdan her seviyedeki insan anlayışına hitap eden bir anlam ifade edebilir. Her asrın kendine mahsus anlayış ve idraki olduğundan, işârî anlamın kendisine bakan kısmını araştırıp tespit etmesi tabiidir. Şu kadar var ki, bu işârî anlamın, Kur'ân'ın zâhir veya sarîh anlamına aykırı olmaması, onunla çelişmemesi bu husustaki en önemli şarttır. Bu çerçevedeki işârî anlamlara itiraza mahal yoktur. Kur'ân'ın asıl bağlayıcı olan zâhir ve sarîh anlamıdır. İşârî anlam veya tefsîr, zâhir veya sarîh anlamın kısımlarından biridir. Herhangi bir âyetle ilgili tespit edilen işârî yorumun yegâne işârî yorum olduğu iddia edilemediği gibi, bu çeşit bilgilere sınır da yoktur.

4.6. İşârî Tefsîr Alanında Yazılmış Bazı Eserler

Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/986) *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*. Bu tefsîri Tüsterî bizzat kendisi yazmamıştır. Talebesi Ebû Yusuf Ahmed b. Muhammed es-Sicizî şifâhen nakletmiş, bunu da Ebû Bekr Muhammed el-Beledî kaleme almıştır.¹¹³

Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Musa es-Sülemî (ö. 412/1021) *Hakâiku't-Tefsîr*. Mutasavvıfların tefsîr ve te'villerini bir araya toplamak ve bunların kaybolmasını önlemek suretiyle ilme büyük hizmet vermiş ve kendisinden sonrakiler için önemli işârî tefsîr kaynaklık teşkil etmektedir.¹¹⁴

¹¹² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 253.

¹¹³ Geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 65-66.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 92.

Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Letâifu'l-İşârât bi Tefsîri'l-Kur'ân*. Kuşeyrî tarafından, hocası Sülemi'den etkilenerек onun metoduna yakın bir biçimde kaleme alınmıştır. Kuşeyrî'nin ve hocası Sülemi'nin tefsîrleri Baklî'nin *Arâisu'l-Beyân fî Hakâiku'l-Kur'ân* eseri için önemli kaynak teşkil etmektedirler.¹¹⁵

Necmüddin ed-Dâye'nin (ö. 604/1207) yazmaya başladığı ve Simnânî'nin (ö. 659/1262) tamamladığı *et-Te'viletu'n-Necmiyye*. Dâye, tefsîrini edebi bir dille yazmış, tefsîrine şiirlerle şahid getirmiş, âyetin dil ve ıstılah bakımından anlamını vermiş sonra bâtinî manaya geçmiştir. Tefsîrinde letâif halleri ve fenâfıllah teması hâkimdir.¹¹⁶

İbn Arabî'ye (ö. 638/1240) nispet edilen ve büyük ihtimalle Abdurrezzâk Kâşânî (ö. 730/1309) 'ye ait olan *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerim*'de¹¹⁷ bu minvalde yazılmıştır.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 99-100.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 145-146.

¹¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 177-186.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAKLÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ VE TASAVVUFÎ DURUMU, BAKLÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASİ VE TASAVVUFÎ DURUMU

1.1.1. Siyasi Durumu

Rûzbihân Baklî'nin (526-606/1132-1209) yaşadığı dönemde, Fârs eyaleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) dağılmasından sonra bölgeye hâkim olan Kirman Selçukluları (1048-1187) himayesinde bulunuyordu. Bölge daha önce Büveyhiler'in hâkimiyeti altındaydı. Büveyhiler'in (932-1062) hükümdarlıkları ise, Selçuklu Sultanı Tuğrul'un Bağdat'a girmesi ile (447/1055) son bulmuştu.¹¹⁸

Selçuklular, bir imparatorluk halini almasına rağmen, coğrafi şartlar gereği özellikle ulaşımın zor olması yönetimi güçleştirmekteydi. Dolayısıyla bazı bölgeler atanan emirler tarafından yönetiliyordu. Eyaletleri yönetmek adına atanan emirler ise bu durumdan faydalanmak adına sıklıkla devlete karşı isyanlarda buluyorlardı. Özellikle de otoritesi güçlü sultanların yerine daha zayıf sultanların geçmesi bu isyanların sayısını arttırıyordu. Nitekim Selçuklu İmparatorluğu, Kirman Selçukluları (1048-1187), Anadolu Selçukluları (1075- 1308), Suriye Selçukluları (1079-1117) ve Irak Selçukluları (1118-1194) olmak üzere dört kısma bölünmüştür.¹¹⁹

O dönem eyaletler, sultanların atadığı emirler tarafından idare ediliyordu. Nitekim Baklî'nin yaşamış olduğu Fars eyaletinde de durum böyleydi. Yetmiş yıla yakın Selçuklu idaresinde bulunan bölgeye emir olarak tayin edilenlerden biri de

¹¹⁸ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, c. 6, s. 469-500.

¹¹⁹ Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 365-371, 377-379, 380-384, 385-386, 87.

Mengü-Bars'dır. Mengü-Bars, Sultan Mes'ud'a (1135-1152)¹²⁰ karşı isyan edince 1137-38'de idam edilmiştir.¹²¹

İdam edilen Mengü-Bars'ın intikamını almak için diğer emirlerle beraber hareket eden Boz-Aba (ö. 1147), Sultan Mes'ud'un ordusuna karşı saldırıya geçti ve sultan güçlkle kurtulabildi. Bir yıl sonra intikam almak için saldırıya geçen Sultan, tekrar başarısız olunca, Fars eyaletini Boz-Aba'ya bırakmak zorunda kaldı. Ancak Sultan, bir müddet sonra, Boz-Aba'nın müttefiklerini saf dışı bırakıp tutuklayınca, kendisi de onların intikamı için peşlerinden gitti ve sultan tarafından tuzağa düşürölüp, 542/1147 yılında idam edildi. Boz-Aba'nın idam edilmesinin intikamını almak isteyen yeğeni Sunkur b. Mevdud (1147-1161) Irak Selçuklular'ından Mu'inüddîn Melikşah'a isyan edip, Fars eyaletine yürüdü. Ona karşı koyamayacağını anlayan Sultan, Şirâz'ı terk etmek zorunda kaldı. Sunkur'da, Şirâz'ı payitaht ilan etti. Onun ölümünden sonra ise, kardeşi Zengi b. Mevdud yerine geçti. Kendisine karşı çeşitli isyanlarla geçen 14 yıllık saltanattan sonra 1176'da¹²² vefat edince onun yerine de, Baklî'nin de Fesâ'dayken yazdığı *Mantiku'l-Esrâr fî Beyani'l-Envâr* adlı eserinde cülusu için dua ettiği,¹²³ oğlu Atabek Takla b. Zengi geçti. Takla da tahta oturunca 571/1176 Baklî'yi Şirâz'a davet etmiştir. Takla, veziri Emin'ud-Devle Kazarûnî'nin de yönlendirmeleriyle memlekette kötü ve karışık meseleleri halletti. 22 yıllık saltanatından sonra 591/1195 'de vefat edince Takla'nın yerine kardeşi Atabek Sa'd b. Zengi geçti. Sa'd, ilk zamanlarda Baklî'ye itibar etmeyip kötü muamele etmiş olsa da sonradan kendisine itibar etmiştir.¹²⁴

Baklî'nin dönemine kadar birçok taht ve iç karışıklığa sahne olan Fars eyaleti, Şirâz gibi önemli bir merkezi de barındırıyordu. İslam'ın ilk halifeleri zamanından beri bilinen ve birçok kez payitaht olan Şirâz, özellikle Sa'd b. Zengi zamanında tam bir itibara sahip oldu. İran'ın önemli şairlerinden Sa'di (ö. 1292)¹²⁵ ve Hafiz-i Şirâzî'nin

¹²⁰ Faruk Sümer, "Mesud", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2004, c. 29, s. 339-342.

¹²¹ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 8.

¹²² Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, İsatanbul 1927, s. 249.

¹²³ Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân el-Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (önsöz), (nşr. M. Mo'in), Tahran 1958, s. 9.

¹²⁴ Edhem, *Düvel-i İslamiye*, s. 249; Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 13; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 8-10.

¹²⁵ Bkz, Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şirâzî" *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 405-407.

(ö. 1390)¹²⁶ türbelerinin yanı sıra Baklî ve daha birçok büyük zatın türbeleri de bu şehirde bulunmaktadır.¹²⁷ Daha sonra hayatı kısmında da bahsedeceğimiz gibi Baklî'nin doğum yeri olan Fesâ şehri de Şîrâz'da bulunmaktadır.¹²⁸

1.1.2. Tasavvufî Durumu

Yukarıda kısaca değinmeye çalıştığımız bu dönem, yaşanan siyasi olaylar, isyan ve taht kavgaları sonucu, kıtlık ve hastalıkların baş gösterdiği bir dönemdir. Bir taraftan yaşanan iç karışıklıktan ötürü sıkıntı çeken halk, diğer taraftan da kıtlık ve hastalıklarla mücadele etmek zorundaydı. Bu da bölgede zaten gittikçe yaygın hale gelen tasavvufun halk tarafından daha çok benimsenmesine neden oldu. Böylece tasavvufa dair birçok tarikat ortaya çıkmış ve zamanla tasavvufun asıl mecrasından çıkarılıp, şeriatla bağdaşmayan bir takım tarikatların da ortaya çıkmasına neden olmuştu.¹²⁹

Tasavvufta baş gösteren bu olumsuz vakaları bertaraf etmek ve tasavvufu şeriatla birleştirmek adına başta Kuşeyrî ve Gazzâlî olmak üzere, büyük mutasavvıflar tarafından önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar sayesinde bu dönem, İran/Horasan tasavvufunun en parlak dönemlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.¹³⁰

Hicri IV. asırdan itibaren tasavvufun hızla geliştiği bilinmektedir. Bu gelişim sonucu o dönem birçok tarikat kuruluşları ortaya çıkmıştır.¹³¹ Ancak biz burada, Şîrâz'da ortaya çıkan ve Baklî'nin görüşlerinde etkili olan Hafîfiya tarikatından kısaca bahsetmek istiyoruz.

¹²⁶ Bkz, Tahsin Yazıcı, “*Hâfiz-ı Şîrâzî*”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. 15, s. 103-106.

¹²⁷ Muînüddin Ebû Kâsım Cüneyd b. Mahmud Şîrâzî, **Şeddu'l-İzâr fi Hatti'l-İzâr an Zuvâril Mezâr**, (nşr, Muhammed Kazvini ve Abbas İkbâl), Tahran, t.y, s. 239-245.

¹²⁸ Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 11.

¹²⁹ Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 12.

¹³⁰ Geniş bilgi için bkz, Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 8-10; krş, Okuyan, **Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsîri**, s. 38-39.

¹³¹ Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 12.

Hafifiya tarikatı, Baklî'nin de ruhanî mürşidi kabul edilen ve eserlerinde şeyhimiz, seyidimiz diye hitap ettiği, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafîf ed-Dabbî eş-Şirâzî'ye (ö. 371/982) nisbet edilmektedir.¹³²

İbn Hafîf, ibadete büyük önem veren, çocukluğundan itibaren çetin bir riyâzet ve mücâhede hayatı yaşayan, dinî hükümlere bağlılığıyla da tanınan biriydi. Tasavvufun kaynağını Kur'ân ve Sünnet olarak görüyordu. Çok az yediğini, her sünneti uyguladığını, bol bol Kur'ân okuduğunu, vaktini düzenli bir şekilde bu tür dinî faaliyetlerle geçirdiğini anlatan pek çok menkûbesi vardır. Yaşlılıktan dolayı ayakta namaz kılamayacak hale gelince, oturarak kılınan bir namazın sevabının ayakta kılınan namazın yarısı kadar olduğunu bildiren bir rivâyeti dikkate alarak daha önce kıldığı namazların iki mislini oturarak kılmaya başladığı rivâyet edilir. Şeriatla tasavvufu bağdaştırdıklarını düşündüğü için, müridlerine Hâris el-Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ruveyym b. Ahmed (ö. 303/915), İbn Atâ (ö. 309/922) ve Amr b. Osman'ı (ö. 297/910) örnek almalarını istemiştir. Ayrıca onları diğer şeyhlerin şeriat ölçülerine sığmayan hallerini (şatahatlarını) tartışmaktan menetmiştir.¹³³

Hafifiya tarikatı, “gaybet ve huzur” nazarîyesi üzerine bina edilmiştir. Fikir olarak ortaya atılan “gaybet ve huzur” nazarîyesini tasavvufun temel görüşü haline getiren kişi İbn Hafîf'dir.¹³⁴

Yoğun ibadet, nefse muhalefet onun tasavvuf anlayışında önemli bir yer tutmaktadır. O, tasavvufu, “beşeri niteliklerden sıyrılıp onları yok etmek, nefisle ilgili bütün iddialardan uzak durmak, ruhî ve yüce sıfatları elde etmek, gerçek ilimlere bağlanarak ve şeriatla amel edip onu herkese bildirmektir”¹³⁵ şeklinde tanımlamıştır.

İbn Hafîf'e göre zikir iki türdür:

a) Zâhiri zikir ki, bu Allah'ı kendi isimleri ile zikretmektir.

¹³² Yazıcı, “İbn Hafîf”, *DİA*, c. 19, s. 535-537; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 12.

¹³³ Tahsin Yazıcı, “İbn Hafîf”, *DİA*, c. 19, s. 535-537.

¹³⁴ Tahsin Yazıcı, “İbn Hafîf”, *DİA*, c. 19, s. 535-537.

¹³⁵ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 13.

b) Bâtınî zikir ki bu da müridin Allah'ın huzurunda olduğu ve daimî olarak Allah'ın kendisini gördüğünü düşünerek zikretmesidir.¹³⁶ Ancak bu vird ve zikirler esnasında ibn Hafîf ve müritlerinin hangi isimleri çektiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Hicri, IV. asır ile VII. asır arasında bölgede birçok mutasavvıf ve ilim adamı yetişmiştir. Bu dönemin meşhur mutasavvıflarından bazıları ise şunlardır:

Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafîf ed-Dabbî eş-Şîrâzî (ö. 371/982),¹³⁷

Ebû Sa'id Fazlullâh b. Ebî'l Hayr Ahmed b. Muhammed el-Meyhenî (ö. 440/1048),¹³⁸

Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072),¹³⁹

Ebû'l-Hasen Ali b. Osman b. Ebî Ali Cüllâbî el-Hücvîrî (ö. 465/1072),¹⁴⁰

Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089),¹⁴¹

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111),¹⁴²

Mecdüddîn Ebû'l-Fütûh Ahmed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 520 /1126),¹⁴³

Ebû'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdi (ö. 563/1168),¹⁴⁴

¹³⁶ Geniş bilgi için bkz, Bkz, Tahsin Yazıcı, "İbn Hafîf", **DİA**, c. 19, s. 535-537; Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 10-13.

¹³⁷ Bkz, Yazıcı, "İbn Hafîf", **DİA**, c. 19, s. 535-537.

¹³⁸ Bkz, Tahsin Yazıcı, "Ebû Sa'id Ebû'l-Hayr", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 220-222.

¹³⁹ Bkz, Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2002, c. 26, s. 473-475.

¹⁴⁰ Bkz, Süleyman Uludağ, "Hücvîrî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 458-460.

¹⁴¹ Bkz, Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Herevî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 17, s. 222-226.

¹⁴² Bkz, Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1996, c. 13, s. 489-505.

¹⁴³ Bkz, Bkz, Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1989, c. 2, s. 70.

¹⁴⁴ Bkz, Reşat Öngören, "Sühreverdi", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 35-36.

Ebû'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî (618 / 1221),¹⁴⁵

Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdi (ö. 632/1234),¹⁴⁶

Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abd'ullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (ö. 654/1256).¹⁴⁷

Bunların yanı sıra, daha sonra Baklî'nin muasırları kısmında zikredeceğimiz Şîrâz ve bölgesindeki mutasavvıfları da İran tasavvufunun önemli şahsiyetleri arasında sayabiliriz.

1.2. HAYATI

1.2.1. İsmi

Kaynaklarda Rûzbihân'ın adı, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî el-Fesâvî eş-Şîrâzî el-Kazerunî¹⁴⁸ olarak geçmektedir.

1.2.2. Künyesi, Lakabı, Nisbeti ve Şöhreti

Tespit edebildiğimiz kadarıyla tüm kaynaklarda, Rûzbihân el-Baklî'nin künyesi "Ebû Muhammed", lakabı da "Sadrüddîn" olarak geçmektedir. Müellifimizin en meşhur ve tüm kaynaklarda ittifak ile zikredilen nisbeti "el-Baklî'dir."¹⁴⁹ Bu nisbet

¹⁴⁵ Bkz, Hamid Algar, "Necmeddîn-î Kübrâ", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 498-500,

¹⁴⁶ Bkz, Hasan Kamil Yılmaz, "Sühreverdi", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 40-42.

¹⁴⁷ Bkz, Okuyan, *Necmüddin Dâye ve Tasavvfi Tefsîri*, s. 43; Mehmet Okuyan, "Necmüddin Dâye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 496-497.

¹⁴⁸ Şîrâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, (Hacı Halife), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütûb ve'l-Funûn*, (nşr. Rıfat Bilge- Şerefeddin Yaltkaya) İstanbul 1971, c. 2, s. 1131; Abdülkerîm b. Huseyin, el-Kuşeyri, *Letâifü'l-İşârât*, (mukaddime) Daru'l-Kitabi'l-Arabi, (nşr, el-heyetu'l-Mısriyye) Kahire, t.y, c. 1, s. 5; Nureddin Abdurrahman Molla Camii, *Nefehâtü'l-Üns min Hazarati'l-Kuds*, (trc. Seyfettin Oğuz, Ayşe Hümeysra, Müine Müberra, Sümeyye Saliha) İstanbul, y. t. y, s. 410; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 288; Ömer Rıza Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Daru İhâ-ı et-Turasil-Arabi, Beyrut, c. 4, s. 175; Adil Nuvayhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, Muessetu Nuvayhid, Beyrut, 1988, c. 1, s. 191; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Daru'l-İlim, 2002, c. 3, s. 35; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Nazif Hoca, "Baklî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4, s. 545-547.

¹⁴⁹ Şîrâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 2, s. 1131; Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. 1, s. 5; Molla Camii, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 410; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 288; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 35; Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, c. 4, s. 175; Nuvayhid, *Mu'cemu'l-*

Rûzbihân'ın gençlik yıllarında sebze türü işlerle meşgul olması veya babasının sebze dükkânı olması sebebiyle verilmiştir.¹⁵⁰

Kaynaklarda doğum yeri olan Fesâ şehrine nisbeten “el-Fesâvî”¹⁵¹, uzun yıllar yaşamış olduğu “Şirâz” şehrine nisbeten de “eş-Şirâzî”¹⁵² ya da “ el-Fesâvî summe eş-Şirâzî”¹⁵³ şeklinde de Şirâz şehrine nisbet edilmiştir¹⁵⁴. Fakat Kâtib Çelebi (Hacı Halife), (ö. 1067/1657) *Keşfü’z-Zunûn* adlı eserinde, onu doğum yeri olan “Fesâ” şehrine değil, uzun yıllar yaşadığı “Şirâz” şehrine nisbet etmektedir¹⁵⁵. Tespit edebildiğimiz kaynaklarda sadece Hayreddîn ez-Ziriklî (ö. 1976), *el-A’lâm* adlı eserinde, müellifimizi coğrafi olarak Fesâ ile Şirâz şehirleri arasında bulunan Kazerûnî şehrine nisbeten “el-Kazerûnî” demektedir.¹⁵⁶

Baklî, vecd ve cezbelere yoğun bir şekilde yaşadığı için “Şattah”, “Şattah-ı Fars”, “Şeyh Şattah”, “Şeyh Şattah-ı Şirâz” gibi isimlerle de şöret bulmuştur.¹⁵⁷

1.2.3. Doğumu, Evliliği ve Çocukları

Baklî'nin doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülse de, genel olarak kabul edilen tarih 527/1133 yılında bugünkü İran topraklarında yer alan Fesâ şehrinde

Müfessirîn, c. 1, s. 191; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁵⁰ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547. .

¹⁵¹ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, c. 2, s. 1131; el-Kuşeyri, *Letâifü'l-İşârât*, c. 1, s. 5; Molla Camii, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 410; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, c. 2, s. 288; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 35; Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 4, s. 175; Nuvayhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, c. 1, s. 191; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁵² Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Kuşeyri, *Letâifü'l-İşârât*, c. 1, s. 5; Molla Camii, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 410; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, c. 2, s. 288; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 35; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁵³ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 4, s. 175; Nuvayhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, c. 1, s. 191.

¹⁵⁴ Kuşeyri, *Letâifü'l-İşârât*, c. 1, s. 5; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, c. 2, s. 288; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 35; Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 4, s. 175; Nuvayhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, c. 1, s. 191; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁵⁵ Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, c. 2, s. 1131.

¹⁵⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 35.

¹⁵⁷ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 4; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 21; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

doğmuş olduğudur.¹⁵⁸ Doğum yerinin Fesâ şehri olduğu hususunda ise, herhangi bir ihtilaf yoktur.¹⁵⁹

Baklî'nin ailesi bakliyat işi ile uğraşıyordu. Dolayısıyla ilim ile iç içe olan bir ortamda dünyaya gelmedi. Fakat kendisi henüz küçük yaşlarından itibaren dini konulara meraklı olduğu ve özellikle de Allah'ın varlığıyla ilgili soruların zihnini meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Bir gün arkadaşlarına, bütün bu kâinatı yaratan ve rızkını veren Allah'ın nerede olduğunu sormuş ve “Allah cihet ve mekândan münezzehtir” cevabı onun sonraki hayatının tamamını etkilemiştir.¹⁶⁰

Baklî'nin birden fazla evlilik yaptığı ve bunlardan biri de çağdaşı ve büyük arif olan Şeyh Ali Sirâc'ın (ö. 606/1209) kız kardeşi ile olan evliliğidir. Bu evlilikten ikisi erkek olmak üzere beş çocuğu olmuştur.¹⁶¹ Baklî'nin kızları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.¹⁶²

Erkek çocukları ise şunlardır;

1- Şeyh Şihâbüddîn Muhammed b. Rûzbihân el-Baklî, Baklî'nin büyük oğlu olup ve babasından altı ay önce, (ö. 605/1208) yılında Fesâ Şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁶³ Şeyh Şihâbüddîn'in fazla konuşmayı sevmediği ancak zaruret halinde konuştuğu bilinmektedir. Fesâ'daki hânkâhında muhtaçların ihtiyaçlarını gidermekle meşguldu.¹⁶⁴ Ayrıca Şeyh Şihâbüddîn, Kur'ân ve dini ilimler tedris etmekle meşgul olup yirmi yıla yakın insanlara vaaz etmişti. İnsanların ayıplarıyla meşgul olmaktansa kendi ayıp ve kusurlarıyla uğraşmayı tercih ederdi.¹⁶⁵

¹⁵⁸ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 7; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 247; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁵⁹ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19.

¹⁶⁰ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 8; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 22; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁶¹ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 254; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 27-28; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

¹⁶² Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 36; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 239; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 28.

¹⁶³ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 239.

¹⁶⁴ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 239; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 28.

¹⁶⁵ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 36; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 239; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 28.

2- Şeyh Fahreddîn Ahmed b. Rûzbihân el-Baklî, Baklî'nin küçük oğlu olup babasından sonra, (ö. 620/1223) yılında vefat etmiş ve babasının yanında Şirâz'da defnedilmiştir.¹⁶⁶ Şeyh Fahreddîn, birçok meziyeti olan büyük bir âlim ve sûfî idi. Ve aynı zamanda meşhur bir vaizdi. Kaynaklarda, Şeyh Fahreddîn'in gençlik yıllarında İmam Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-Sünne* ve İmam Gazali'nin *el-Veciz* adlı eserlerini ezberlediği rivâyet edilmektedir. Bu da, onun fıkıh ve hadis ilmine ne derece vakıf olduğunu göstermektedir. Ayrıca Şeyh Fahreddîn, babasına çok benzemekteydi ve babası da bundan ötürü kendisine çok değer vermekteydi. Melekler tarafından kedisine "Ebû Ahmed" künyesi verildiği de, kendisinden rivâyet edilmektedir.¹⁶⁷

1.2.4. Hastalığı ve Ölümü

Şeddu'l-İzâr müellifi Muînüddin Ebû Kâsım Cüneyd b. Mahmud Şirâzî'nin de zikrettiği gibi Baklî, ömrünün sonlarına doğru geçirmiş olduğu bir hastalık sonucu kısmi bir felç geçirmiştir. Müritlerinden biri şeyhinin bu durumuna dayanamayıp, ondan gizli olarak Mısır'a gitmiş ve bir miktar halis balsam (pelesenk yağı) getirince, şeyh kendisine şöyle demiştir: "Allah senin niyetini kabul etsin ve mükâfatını versin. Dışarda uyuz bir köpek vardır, bu yağı ona sür ve şunu bil ki, Rûzbihân, dünyevi hiçbir yağ ile iyileşmez; bu gördüğün hastalık Allah'ın Rûzbihân'ın ayağına vurmuş olduğu bir aşk bağıdır ki, Rûzbihân Allah'a kavuşuncaya kadar devam edecektir."¹⁶⁸ Bu nakilden de anlaşıldığı gibi Rûzbihân ömrünün sonlarını hasta ve felçli olarak geçirmiştir.¹⁶⁹

Baklî, bütün kaynakların ittifak ile zikrettiği Muharrem (606 -Temmuz 1209) yılında Şirâz'da vefat etmiş ve kendi tekkesinin yanında defnedilmiştir. Cenaze namazını Şirâz'ın Kadıkudât'ı olan ve aynı zamanda Baklî'nin müridi ve mühibbi olan Şerefeddîn Muhammed b. İshâk Hüseyinî (ö. 641/1243) kıldırmış, talkînini de Şeyh Ebû'l-Hasan Ali b. Abd'ullah Kardûyah (ö. 606/129) okumuştur.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 239.

¹⁶⁷ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 37; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 239; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 28.

¹⁶⁸ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 247; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 26-27.

¹⁶⁹ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 26-27.

¹⁷⁰ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 15; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 248; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 26.

1.3. İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.3.1. Tahsili ve Hocaları

Baklî'nin küçük yaşlarından itibaren dini eğitim aldığı ve henüz 14-15 yaşlarında Kur'ân-ı Kerim'i hıfz ettiği kaynaklarda geçmektedir. Baklî, ilk tahsilini doğum yeri olan Fesâ şehrinde dönemin hocalarından almıştır. Daha sonra ilim tahsili için Şirâz'a gitmiştir. Ayrıca İskenderiyye'de, Sahîh-i Buhârî'yi okuması, Irak'ta yaşayan Câgîr-i Kurdî'ye (ö. 591/1195) tasavvufî yönden intisâb etmesi, İbnü'l-Arabî'nin *el-Fûtûhâtü'l-Mekkiye* adlı eserinde Baklî'nin Hicaz'da ikamet ettiği vakit başından geçen bir aşk macerasını nakletmesi, onun ilim tahsili için seyahatler yaptığını göstermektedir.¹⁷¹ Ayrıca Baklî'nin Şam ve Kirmân'a da seyahatler yaptığı kaynaklarda geçmektedir. Fakat bu seyahatleri hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.

Baklî, eserleri kısmında da bahsedeceğimiz gibi, İslami ilimlerin birçoğuyla ilgili eserler yazmıştır. Bu da onun iyi bir ilmi eğitim aldığını ve ilmi bir donanıma sahip olduğunu göstermektedir.

Baklî, daha önce de söylediğimiz gibi ilk tahsilini doğum yeri olan Fesâ şehrinde yapmıştır. Buradaki hocaları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Fakat Şirâz'a gittiğinde ise dönemin en büyük camisi olan “Cami-i Atik” İmam-Hatibi olan ve Arap edebiyatı, hadis ve fıkıh ilimlerine büyük vukufiyeti olan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali Neyrizi'nin yanında ilim tahsil etmiştir.¹⁷²

Baklî, İskenderiyye seyahati sırasında da Sahîh-i Buhârî'yi meşhur muhaddis ve Şafii fukahâsından olan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Silâfî'nin yanında okumuştur.¹⁷³

¹⁷¹ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 2; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Molla Camii, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 412; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 22-25; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547; Ateş, *İşarî Tefsîr Okulu*, s. 136.

¹⁷² Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 18-19; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 32,

¹⁷³ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 12; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Molla Camii, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 412; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 32.

Baklî, tasavvufî olarak intisâb ettiği mürşitleri ise şunlardır:

Şeyh Cemalüddîn b. Halil el-Fesâvî

Bu zat, Baklî'nin doğum yeri olan Fesâ şehrinde yaşamaktaydı. Aynı zamanda Rûzbihâ'nın ilk mürşididir.¹⁷⁴ Kendisiyle ilgili kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlayamadık.

Şeyh Câgîr-i Kurdî (ö. 591/1195)

Irak Kürtlerinden olan bu zat, Samarâ yakınlarında bulunan “Kantaratur-Raşş” denilen bir çölde yaşamaktaydı ve ölünceye kadar da burada kalmıştır. Baklî 25-30 yaşlarındayken yapmış olduğu seyahatlerinden birinde bu zatla tanışmış ve bir müddet burada onun yanında kalmıştır.¹⁷⁵

Şeyh Siracuddîn Mahmud b. Halife b. Abdusselam b. Ahmed b. Salbeh. (ö. 562 / 1166)

Tasavvuf ilminde önemli bir konuma sahip olan ve şeceresi meşhur Şeyh Ebû İshâk Kazerunî'ye dayanmakta olan bu zat, Baklî'nin tasavvuf mürşitlerindendir. Aynı zamanda Baklî'ye tasavvuf hırkasını giydiren kişidir.¹⁷⁶

Şeyh Ebu Bekr b. Ömer b. Muhammed. (ö. 540/1145)

“Hafîfiya” tarikatının kurucusu olan ve Baklî'nin de kendi eserlerinde “Şeyhimiz” diye zikrettiği meşhur sûfî Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafîf ed-Dabbî eş-Şirâzî'ye (ö. 371/982)¹⁷⁷ müntesip olan bu zat, Baklî'nin mürşitlerindendir. Baklî, onun meclisinde bulunmuş ve bazı söz ve kitaplarını ona arz etmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 21; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 33.

¹⁷⁵ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 21-22; Molla Camii, *Nefehâtü'l-Uns*, s. 767; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 33.

¹⁷⁶ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 22; *Nefehâtü'l-Uns*, s. 409; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 299-300; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 34.

¹⁷⁷ Yazıcı, “*İbn Hafîf*”, *DİA*, c. 19, s. 535-537.

¹⁷⁸ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 22-23; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 263-265; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 12-34.

1.3.2. Muâsırları

Baklî'nin ilmi kişiliğinin daha iyi anlaşılması için muasırı olan âlimlerden de kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Baklî'nin muasırlarını ve onlarla olan münasebetini iki kısma ayırarak ele almayı düşünüyoruz.

1.3.2.1. Birinci Kısım

Baklî'nin doğup büyüdüğü Fesâ ve Şirâz bölgesinden olmayan ve Baklî'nin yapmış olduğu seyahatlerde karşılaştığı ya da kendileriyle mektuplaştığı kimseler. Bunları sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz:

Ebû'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdi (ö. 563/1168),¹⁷⁹

Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdi (ö. 632/1234),¹⁸⁰

Şeyh Ali Lâlâ (ö. 642/1244),¹⁸¹

Ebû'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmi (ö. 618 / 1221),¹⁸²

Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210),¹⁸³

¹⁷⁹ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 35; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Molla Cami, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 410; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 12-34; Öngören, "Sühreverdi", *DİA*, c. 38, s. 35-36.

¹⁸⁰ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 35; Yılmaz, "Sühreverdi", *DİA*, c. 38, s. 40-42.

¹⁸¹ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 35; Okuyan, *Necmuddin Daye ve Tasavvfi Tefsiri*, s. 38.

¹⁸² Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 35; Algar, "Necmeddîn-İ Kübrâ", *DİA*, s. 498-500.

¹⁸³ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 35; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî" *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 12, s. 98-95.

Şeyh Necmuddîn Abdülhâlik Tusterî,¹⁸⁴

Şeyh Bahaeddîn Yezdî (ö. 665/1267),¹⁸⁵

Şeyh Sadreddîn Muhammed İbşîhî.¹⁸⁶

1.3.2.2. İkinci Kısım

Baklî'nin doğup büyüdüğü yer olan Fesâ ve Şirâz bölgesinden olan ve Baklî'nin kendileriyle birebir görüşüp sohbet ettiği kimselerdir. Bunları da haklarında kısa bilgi vererek zikretmeye çalışacağız.

Şerâfeddîn Muhammed b. İshâk Hüseyinî (ö. 641/1243)

Dönemin Kadılkudât'ı olan bu zat, çok zengin ve varlıklı biriydi. Hem ilmi kişiliği hem de varlıklı biri olması hasebiyle, etrafında kalabalık halk kitlelerin toplanmasına sebep oldu. Bu durum dönemin hükümdarlarını rahatsız edince, dönemin sultanı Atabek Sad (ö. 628/1231) tarafından bir dönem hapsedildi.

Baklî'nin de çok samimi bir dostu olan bu zat, ilmi meselelerin çoğunu ona danışır ve fikrini alırdı.¹⁸⁷

Kâdî Sirâcüddîn Fâlî

Sadece *Tuhfetu'l-İrfan*¹⁸⁸ müellifinin zikrettiği bu zat, Baklî'nin muâsırı olup ona samimi bir şekilde bağlıydı.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24.

¹⁸⁵ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24.

¹⁸⁶ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 24.

¹⁸⁷ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 227, 247, 292; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 36.

¹⁸⁸ Eser, Baklî'nin torunu Şerafeddîn İbrahim b. Rûzbihân-ı Sanî (700/1300) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde, Baklî'nin hayatı, eserleri, muâsırları ve tasavvufî görüşleri ele alınmıştır.

¹⁸⁹ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 26; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 36.

Şeyh Muînüddin Ebû Zer b. Cüneyd el-Kisakî

Bu zat hakkında da sadece *Tuhfetu'l-İrfan* müellifi bilgi vermektedir. Baklî'nin muâsırı olan bu zat, Şirâz'ın müftü ve şeyhlerinden biriydi. Ona samimi bir şekilde bağlıydı.¹⁹⁰

İzzuddîn Mevdûd (ö. 663/1264)

Dönemin büyük ariflerinden olan bu zat, Baklî'nin samimi tabiilerinden ve Baklî ailesine yakın biriydi. Ömrünün sonlarına doğru Rûzbihân'ın torunu ile evlenmişti.¹⁹¹

Zâhit Ebû'l-Kâsım Câbirî

Dönemin büyük şeyhlerinden olan bu zat, Baklî'nin muâsırı olup onunla defalarca görüşüp ve büyük bir sevgi ve aşk ile ona bağlı olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda, Baklî'nin kendisine ayakkabısını ve dört cübbe/hırkasını hediye ettiği nakledilmektedir. Ebû'l-Kâsım Câbirî, bu dört cübbenin manevi birer makam olduğunu, ayakkabıyı ise ömrünün sonuna kadar sakladığını söylemektedir.¹⁹²

Şeyh Kutbeddîn Mübârek Kumîhrî (Kuminî) (ö. 607/1210)

Dönemin büyük şeyhlerinden olan bu zat, Baklî'nin muâsırı olup yıllarca onun hizmetinde bulunmuştur. Şeyh Mübârek'ten Baklî'nin tasavvuftaki konumu hakkına şöyle rivâyet edilmektedir:

“Çekmiş olduğum çilelerden birinde, Şirâz hattı üzerinde göğe uzanan bir nur görüyordum; âlem-i gaybten bana, bu nurun bizzat şeyh Rûzbihân olduğu söylendi. Bu hadiseden sonra şeyhin yanına geldim, uzun sûre şeyhin hizmetinde kaldım, birçok ihsanlar buldum ve ondan sonrada döndüm”.¹⁹³

¹⁹⁰ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 27; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 37.

¹⁹¹ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 27-28; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 317, 264; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 37.

¹⁹² Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, (Tuhfetu'l-İrfan'dan yapılan nakil) s. 28; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 39.

¹⁹³ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 23-30; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 371; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 39.

Şemseddîn Muhammed b. Şaffüddîn Ebû Muhammed Osman b. Abd'ullah b. Hasan Kirmânî. (ö. 642/1245)

Baklî'nin son zamanlarına yetişen bu zat, ona büyük bir itikat ve ihlas ile bağlıydı. Vaktinin çoğunu ibadetle geçiren şeyh Şemseddîn, halk arasında güzel ahlaklı ve iyi huylu olarak bilinirdi.¹⁹⁴

Şeyh Ebû'l-Hasen Ali b. Abd'ullah Kardûyah (ö. 606/1209)

Baklî'nin muasırı olan bu zat, onun meclislerine katılmış, ilim ve takva sahibi olup dönemin büyük şeyhlerinden biridir. Altmış yıla yakın Cuma namazı ve zaruri ihtiyaçları dışında evinden dışarı çıkmamıştır. Baklî'nin hastalığı sırasında onu çocuklarının dayısı olan şeyh Ali ile birlikte ziyarette gittiği zaman, Rûzbihân'ın kendisine, ey Ebû'l-Hasen! Sen benden on beş gün sonra geleceksin dediği ve Rûzbihân'ın vefatından onbeş gün sonra kendisinin de vefat ettiği kaynaklarda aktarılmaktadır.¹⁹⁵

Fakîh Hüseyin b. Muhammed b. Selmân (ö. 664/1264)

Baklî'nin muasırlarından olan Fakîh Hüseyin, dönemin büyük şeyhlerinden biridir. Takva ve ilim sahibiydi. Halk arasında insin ve cinnin şeyhi olarak bilinirdi. Dönemin sultanları tarafından ısrarla teklif edilmesine rağmen hiçbir zaman onlardan maddi bir şey kabul etmezdi. Çocuklarını da saray kapılarından uzak tutmaya gayret ederdi. Fakîh Hüseyin'in Rûzbihân hakkında şöyle dediği rivâyet edilir; “ O zevk sahibidir, dâima vecde müstağrak olmuştur. Bâtini ateşi sükûnet bulmamıştır. Gözyaşları dinmemiştir. Hiçbir vakit itminân bulmamıştır. Her gece ağlama ve inleme ile meşgul olmuştur.”¹⁹⁶

¹⁹⁴ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 30; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 401; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 39.

¹⁹⁵ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 31; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 150-151, 246; Molla Camii, *Nefehâtu'l-Uns*, s. 410; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 39-40.

¹⁹⁶ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 23; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 176-177, 244, 246; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 41.

Şeyh Ali Sirâc (ö. 606/1209)

Şeyh Ali, Baklî'nin muâsır, çocuklarının dayısı, dönemin büyük zatlarından biridir. Yüksek şan ve şerefe sahipti. Yukarıda bahsettiğimiz ziyaret sırasında, Rûzbihân onlara dönerek şöyle demiştir: “Geliniz bu fani cismani hayatın bağından kurtulup, ebedi ruhani hayatta baki olalım.” Onlarda bu çağrıya olumlu cevap verince Rûzbihân: Ben önce giderim ey Ali! Sen, bir ay sonra, ey Ebû'l-Hasen! Sende on beş gün sonra gel diye birbirilerini müjdelediler. Rûzbihân ertesi gün (Muharrem ayı ortası 606/1209), Ebû'l-Hasan on beş gün sonra (Muharrem ayı sonu 606/1209), şeyh Ali de (Safer ayının ortasında 606/1209) vefat etmiştir.¹⁹⁷

1.3.3. Eserleri

Şimdiye kadar hayatı hakkında bilgi vermeye çalıştığımız Baklî, seksen küsur senelik bir hayat yaşamış ve ömrünün tamamına yakını ilme adamıştı. Dolayısıyla Rûzbihân, tefsîr, hadis, fıkıh, kelam ve özellikle de tasavvuf alanında birçok eser kaleme almıştır.

Torunu ve *Tuhfet'ul-İrfan* müellifi olan Şerafeddin İbrahim, Rûzbihân'ın altmışa yakın eserinin olduğunu, fakat ölümünden sonra çoğunun kaybolduğunu söylemektedir.¹⁹⁸

Baklî'nin eserleri farklı açılardan farklı tasniflere tabi tutulabilir. Bunlar yazıldıkları konulara göre tasnif edilebildikleri gibi yazıldıkları dile göre de tasnif edilebilirler. Fakat biz burada eserlerini iki başlık altında değerlendirmeye çalışacağız. Birinci başlıkta günümüze kadar gelmiş olan eserlerini zikredip her biri hakkında kısa bilgi vereceğiz. İkinci başlıkta ise, kaynaklarda ismi geçip, fakat günümüze kadar ulaşmamış eserlerinin sadece isimlerini zikredeceğiz.

¹⁹⁷ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 33-34; Şirâzî, *Seddu'l-İzâr*, s. 254; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 41.

¹⁹⁸ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 65.

1.3.3.1. Günümüze Kadar Gelen Eserleri

1.3.3.1.1. Arâisü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân

Tezimizin de konusu olan ve Baklî'nin tefsîr alanında yazmış olduğu iki eserinden biridir. Eser hakkında genel bilgi, tefsîr deki metodu, içeriği ve yararlandığı kaynaklar hakkında bilgiyi daha sonra vereceğimiz için şimdilik burada bu kadarıyla yetineceğiz.

1. 3. 3. 1. 2. Mantıku'l-Esrâr fî Beyâni'l-Envâr

Tasavvuf alanında yazdığı ve Arapça olan bu eseri, müellifin de ifade ettiği gibi ruhun bir nevi taşkınlığı olan “şath'ı”¹⁹⁹ özellikle de Beyâzid-i Bistâmi ve Hallâc-ı Mansûr'un şathiyyatlarını açıklamak için kaleme almıştır.²⁰⁰

Baklî, bu eseri Fesâ'da iken hicri 570 yılında yazmış ve mukaddimesinde de ifade ettiği gibi konuyla ilgili birçok eser ve divân okuduktan sonra böyle bir eser yazmaya karar verdiğini belirtmiştir.²⁰¹

1. 3. 3. 1. 3. Şarh-i Şathiyyât

Baklî, hicri 571'de Fesâ'dan Şirâz'a dönünce, arkadaşları ve müridleri Fesâ'da Arapça olarak yazmış olduğu *Mantıku'l-Esrâr fî Beyani'l-Envâr* eserini anlamadıklarını ve bunun Farça'ya tercüme etmesini talep etmişlerdir. Baklî de *Şarh-i Şathiyyat*²⁰² adında bir tercümeden ziyade müstakil sayılabilecek nitelikte Farsça bir eser kaleme almıştır.²⁰³

¹⁹⁹ Şath: bazı mutasavvıfların vecd ve istiğrak halinde kendi iradeleri dışında, mânasını düşünmeden söyledikleri, içinde bir iddia ve akla aykırı bir tarafı bulunan ve zâhirden şeriâta ters görünen aşırı derecede söz olup, bu söz kabul veya red edilemeyeceği gibi, onu söyleyen de bundan dolayı sorumlu tutulmaz.

²⁰⁰ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 64-66, 68; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşf al-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 68-69.

²⁰¹ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşf al-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 68-69.

²⁰² Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 69; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547; Suleyman Uludağ, “*Şarh-i Şathiyyat*”, *DİA*, TDV Yayınları İstanbul 2010, c. 38, s. 568-569

²⁰³ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 69; Uludağ, “*Şarh-i Şathiyyat*”, *DİA*, c. 38, s. 568-569

1. 3. 3. 1. 4. Meşrebû'l-Ervâh el-Meşhur bi Hezâr-u Yek Makâm

Tasavvuf ile ilgili olan bu eser Baklî'nin Arapça olarak kaleme aldığı eserlerinden biridir. Yirmi bab'tan meydana gelmiştir. Her babı elli fasıl (I, II, VIII ve XX. bölümler elli bir)'dan oluşmudur. Her fasılda bir tasavvufi makam izah edildiği için halk arasında “Hezâr u Yek Makâm” adıyla meşhur olmuştur.²⁰⁴

1. 3. 3. 1. 5. Risâletu'l-Uns fi Rûhi'l- Kudus

Tasavvuf ehlinin makamları hakkında olan bu eser, Farsça yazılmıştır. Mevcut olan nüshalarda müellif tarafından ismi sarahaten zikredilmediği için bazı kaynaklarda farklı isimlerle de anılmıştır. Örneğin Muhammed b. Mustafa tarafından istinsah edilen nüshada *Kitabu Seyru's-Sülûk Şeyh Muhammed Rûzbihân el-Baklî* şeklinde geçmektedir.²⁰⁵

Müellif, eserin yazma sebebini müridlerine bir nasihat, pir ve şeyhlerini hatırlamaya bir vesile olduğunu söylemiştir. Eser on iki fasıldan oluşmuş, her bir fasıl da üç bölümden meydana gelmiştir.²⁰⁶

1.3.3.1.6. Abheru'l-Âşıkîn

Aşkın halleri hakkında Farsça olarak yazdığı tasavvufla ilgili önemli eserlerinden biridir. Bir önsöz ile otuz bir bölümden meydana gelen eserde, mecazî ile hakikî aşkın birbiriyle olan irtibatından ilahî aşk ile insanî aşktan bahsetmektedir. Eserin bölüm ve konu başlıkları Arapça'dır. Müellif, bu eserinde her şeyi aşk üzerine temellendirmiştir.

Âşık ile maşûk münasebetlerini, velâyet, havf, reca, vecd, yakın, mükâşefe, müşâhede, muhabbet, şevk ve diğer tasavvufî kavramları hep aşk esasına göre yorumlamaya çalışır. Genellikle düz bir nesirle yazılmış olmakla birlikte secili ibarelere de yer verilmiştir. Arapça cümlelerin Farsça ibare ve cümleler içinde veya

²⁰⁴ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 52-67; Hoca, “*Meşrebû'l-Ervâh*” *DİA*, c. 29, s. 375-376.

²⁰⁵ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 73.

²⁰⁶ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 72-77.

başında yer alması eserin diğer bir özelliğidir. Eser, Muhammed Muîn tarafından Farsça ve Henri Corbin tarafından Fransızca birer önsöz ve geniş bir haşiyeler kısmı ile beraber neşredilmiştir (Tahran-Paris 1958).²⁰⁷

1. 3. 3. 1. 7. Şerhu'l- Hucub ve'l-Estâr fî Makâmati Ehli'l-Envâr

Arapça olarak yazdığı eserlerinden olan “Şerhu'l- Hucub ve'l-Estâr fî Makâmati Ehli'l-Envâr”²⁰⁸ın henüz basımı yapılmamıştır. Eser hakkında fazla bir malumat sahibi değiliz. Nazif Hoca'nın vermiş olduğu bilgiye göre eserde Allah'a vasıl olma yolundaki altmışaltı hicab/engel kozmolojik ve güzel izahlarla açıklanmıştır.²⁰⁹

1. 3. 3. 1. 8. Seyrû'l-Ervâh

Ruhların yaratılmadan önceki ve sonraki durumlarıyla, insanın yaratılışından bahseden *Seyrû'l-Ervâh*²¹⁰ Arapça olarak yazmış olduğu eserlerdendir. Müellif, eserde muhtelif tecellî şekillerini ve bunların mânalarını izah etmeye çalışmıştır. Eserin henüz basımı yapılmamıştır.²¹¹

1. 3. 3. 1. 9. Ğaletâtu's-Sâlikîn

Farsça olarak yazdığı *Ğaletâtu's-Sâlikîn*²¹² adlı eseri bir nevi sûfî istilahlarının lüğatçasıdır. Eser aynı zamanda *Şerh-i Şathıyyât* fihristinin bir özeti mahiyetindedir. Bu da daha önce Arapça olarak yazmış olduğu *Mantıku'l-Esrâr* eserindeki zor kelimeleri açıklamak için yazmış olabileceği sorusunu akla getirmektedir.²¹³

²⁰⁷ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 83-107; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 77-78; Şahinoğlu, “*Abheru'l-Âşıkîn*”, *DİA*, c. 1, s. 306.

²⁰⁸ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 77; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

²⁰⁹ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 78-79.

²¹⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 5; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 77; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

²¹¹ Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 79.

²¹² Geniş bilgi için bkz, Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 79.

²¹³ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 77; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

1. 3. 3. 1. 10. Keşfu'l-Esrâr ve Mukâşefatu'l-Envâr

Baklî'nin elli beş yaşında iken yazdığı *Keşfü 'l-Esrâr ve Mukâşefetü 'l-Envâr*²¹⁴ onun ruhî hayatını anlatan bir otobiyografidir. Arapça olan bu eserde, çocukluğundaki ilk hayallerinden başlayarak mânevî ve ruhî yükselişini, mükâşefe halinde başından geçen hadiseleri ve müşâhede esnasında kendisine görünen sırları anlatmaktadır. Eser, *Rûzbihân Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr ile Farsça Bazı Şiirleri* adında Nazif Hoca tarafından 1971 yılında neşredilmiştir.²¹⁵

1. 3. 3. 2. Kaynaklarda İsmi Geçip Günümüze Ulaşmayan Eserleri

Letâifu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân

Meknûnu'l-Hadîs

Hakâiku'l-Ahbâr

el-Muvaşşah fî Mezâhibi'l Erbaâ ve Tercihi Kâvli's- Şâfi'î bi'd-Delil

Kitâbu'l-Akâid

Kitâbu'l-İrşâd

Kitâbu'l-Menâhic

Levâmi'u't-Tevhîd

Mesâliku't-Tevhîd

Kitâbu'l İrfân fî Halki'l-İnsân

Sâlvetu'l-Âşıkîn

Sâlvetu'l-Kulûb

²¹⁴ Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 77; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

²¹⁵ Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 77; Hoca, “*Baklî*”, *DİA*, c. 4, s. 545-547.

Tuhfetu'l-Muhibbîn

Dîvânu'l-Meârif

Şerhu't-Tâvâs²¹⁶

²¹⁶ Şirâzî, **Şeddu'l-Îzâr**, s. 243; Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 77; Hoca, “*Baklî*”, **DİA**, c. 4, s. 545-547.

İKİNCİ BÖLÜM

BAKLÎ'NİN ARÂİSÜ'L-BEYÂN ADLI TEFSİRİ, METODU VE TEFSİRİNİN FARKLI AÇILARDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. ARÂİSÜ'L-BEYÂN TEFSİRİ

Baklî'nin tefsîr alanında yazmış olduğu iki eserinden biridir. Eser kaynaklarda *Arâisu'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân*²¹⁷ şeklinde geçmektedir. Ömer Kâhâle ve Adil Nuvayhid ise, özellikle *Şeddu'l-İzâr* müellifi Muînüddin Ebû Kâsım Cüneyd b. Mahmud Şirâzî'ye de dayandırarak onun bir diğer isminin *Letâifu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* şeklinde de olabileceğini söylemişlerdir.²¹⁸ Fakat gerek torunu ve *Tuhfetu'l-İrfân* müellifinin vermiş olduğu bilgiye göre, gerekse de bizim tespit ettiğimiz kadarıyla bu, onun ikinci bir ismi değil, Baklî'nin tefsîr alanında yazmış olduğu fakat günümüze yetişmemiş başka bir eserin ismidir.²¹⁹ Ayrıca, müellifin de elimizdeki nüshanın mukaddimesinde sarahaten onu, *Arâisu'l-Beyân* olarak isimlendirdim demesi iddiamızı desteklemektedir.²²⁰

Mukayeseli işârî tefsîr açısından önemli bir eser olan ve sahasında kaynak niteliğini taşıyan *Arâ'isu'l-Beyân* tefsîri, ilk olarak 1301/1883'de Hindistan'da taş baskı olarak basılmış, daha sonra ise Ahmet Ferîd el-Mizyâdî tarafından tahkîki

²¹⁷ Baklî, *Arâisu'l-Beyân*, c. 1, s. 5; Şirâzî, *Şeddu'l-İzâr*, s. 243; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 2, s. 1131; Molla Camii, *Nefehâtu'l-Uns*, s. 410; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, c. 2, s. 288; Zirikli, *el-A'lam*, c. 3, s. 35; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 19; Hoca, "*Baklî*", *DİA*, c. 4, s. 545-547; M. Nazif Şahinoğlu, "*Arâisu'l-Beyân*", *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, s. 265; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 136.

²¹⁸ Nuvayhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, c. 1, s. 191; Kâhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 4, s. 175.

²¹⁹ Baklî, *Abheru'l-Âşıkîn*, s. 64 (*Tuhfetu'l-İrfân*'dan nakil); Şirâzî, *Şirâzî, Şeddu'l-İzâr*, s. 243.

²²⁰ Baklî, *Arâisu'l-Beyân*, c. 1, s. 14.

yapılarak 1971’de Beyrut’ta üç cilt halinde neşredilmiştir.²²¹ Elimizde olan ve inceleme konusu ettiğimiz baskı da, Ahmet Ferîd el-Mizyâdî tarafından tahkîki yapılan baskıdır.

Baklî’ye göre Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın dostlarına olan hitabıdır. Kur’ân’da, Allah dostlarının şifası vardır. Her makam sahibi kendi makamına göre payını alır. Kur’ân, avamlar için zâhiri açıdan, havaslar için ise, “haller” açısından rahmettir.²²²

Baklî’ye göre Kur’ân-ı Kerîm, ibâre, işâret, letâif ve hakâikten meydana gelmektedir.²²³ İbare sıradan kişiler (avâm), işâret seçkin kimseler (havâs), letâif velîler, hakâik de peygamberler içindir. Baklî de sadece Kur’ân’ın bâtinî mânaları üzerinde durduğunu söylemektedir.²²⁴ Fakat daha sonra zâhir-bâtın başlığında vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi, sayıları az da olsa bazı âyet ve kavramları zâhiri olarak yorumlamaktadır. Fikhî tartışmalara girmeden bazen de âyetlerdeki fikhî konuları açıklamaktadır.

Baklî, Kur’ân-ı Kerîm’in mânalarının sonsuz olduğunu, her kelimesinin altında bir nur deryası bulunduğunu, hiç kimsenin onun kemaline ulaşamayacağını ve mânalarının derinliğine varamayacağını belirtmektedir. Fakat kendisinin pek çok tasavvufî makam ve hallerden geçip, mücâhede ve mürâkabe sonucunda, mükâşefe ve müşâhedeye ulaştığını bu makam ve hallerde visâl şarabını içip cemâli görmekle manevî sarhoşluğa erdiğini, böylece kendisine açılan gayb kapısından Kur’ân’ın inceliklerini kavradığını, Rabbânî bilgi ve hikmete iyice daldıktan sonra da tefsîr yazmaya başladığını söylemektedir.²²⁵

Baklî, Kur’ân-ı Kerîm’in ezeli denizlerinden avuç avuç hikmetler ve işâretler sunmak istediğini ve bunu önce kalbine doğan mâna ve işâretleri veciz ve güzel

²²¹ Baklî, *Abheru’l-Âşıkîn*, s. 64-66; Hoca, *Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu’l-Asrâr’ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, s. 68; Ateş, *İşarî Tefsîr Okulu*, s. 136; Şahinoğlu, “*Arâisü’l-Beyân*”, *DİA*, c. 3, s. 265.

²²² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 380

²²³ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 13.

²²⁴ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 13.

²²⁵ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 13.

sözlerle dile getirdiğini, daha sonra da uzun olmasın diye çoğunu almadığını, fakat beğendiği ibâre ve mânaları kendi meşayihlerinden naklettiğini söylemektedir.²²⁶

Arâisü'l-Beyân tefsîrine baktığımızda Baklî'nin Kur'ân sûrelerinin tamamını ele aldığını göreceğiz. Fakat tüm âyetleri tefsîr etmemiş, sadece tasavvufî yorumda bulunabileceği âyetleri açıklamaya çalışmıştır.

Baklî, sûre başlarında, sûre isimlerini zikretmiş, fakat Fatiha sûresî dışında diğer sûre isimleri hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır.²²⁷

Baklî, Peygamber isimleri ile başlayan sûrelerde, sadece isimlerini zikretmiştir. Örneğin: “Sûretü Yunus”,²²⁸ “Sûretü Hud”,²²⁹ “Sûretü İbrahim”²³⁰ şeklinde isimlendirmiştir. Fakat “Muhammed Sûresîni” “Sûretü Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem”,²³¹ “Yusuf” Sûresîni de “Sûretü Yusuf aleyhi'is-Selam”²³² şeklinde isimlendirmiştir. Yusuf Sûresînin diğerlerinden farklı değerlendirmesi kanaatimize göre, Yusuf sûresinde Züleyha'nın ona olan aşkının ele alınmasındandır. Zira aşk, Baklî'nin tasavvufî düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır.

Baklî, tefsîrinde genel itibari ile, herhangi bir mezhepsel tartışmaya girmeden tasavvufî/işârî olarak âyetleri yorumlamaktadır. Kur'ân âyetlerinin tamamını tefsîr etmemiş ve yaptığı yorumları da genelde kelimeler açısından değil, âyetin genel mefhumu açısından yapmıştır. Ayrıca Baklî, âyetleri tefsîr ederken sarf, nahiv, belâgat, beyân ve kırâat gibi ilim dallarına da değinmemiştir. Fakat eserini incelediğimizde satır aralarında yapmış olduğu yorumlarda, Ehl-i Sünnetin görüşlerini savunduğu, Mutezile,²³³ Müşebbihe²³⁴ ve Kaderiyye²³⁵ gibi mezhepleri de eleştirdiğini görüyoruz.

Örneğin Baklî;

²²⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 13.

²²⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 15.

²²⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 61.

²²⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 104.

²³⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 251.

²³¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 303.

²³² Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 145.

²³³ Bkz, İlyas Çelebi, “*Mu'tezile*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, s. 391-401.

²³⁴ Bkz, Yusuf Şevki Yavuz, “*Müşebbihe*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 156-158.

²³⁵ Bkz, İlyas Üzümlü, “*Kaderiyye*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. 24, s. 64-65.

*“Sana gelen iyilik Allah’tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak da Allah yeter”*²³⁶ âyetini tefsîr ederken, tüm fiillerin, hem hasen (güzel) hem seyyie (çirkin) olanın yaratıcısının Allah olduğunu söylemektedir. Kaderiyye mezhebine mensup olanlar ise, “Allah’ın muradını ve Kur’ân’ın sırrını kavrayamadıkları için bu âyeti, kendi mezheplerine delil getirerek “kudreti” nefse nispet etmişler”²³⁷ diyerek Kaderiyye mezhebini eleştirmektedir.

Baklî, Kur’ân’ın Allah’ın ezeli kelamı ve sıfatı olduğunu, harf ve sestten oluşmadığını, dolayısıyla, mahlûk olmadığını,²³⁸ kulların tüm fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu,²³⁹ kul ile Allah arasında Hz. Muhammed’in (s.a.v) vesile olmasının caiz olduğunu,²⁴⁰ Allah’ın kulları üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunduğunu ve yaptıklarının bir illet ve sebebe bağlı olmadığını,²⁴¹ her şeyin ezelde Allah tarafından yaratılıp takdîr edildiğini,²⁴² Hz. Peygamber’in şefaet etme yetkisine sahip olduğunu²⁴³ söylerken, Ehl-i Sünnetin görüşlerini savunmakta ve dolaylı bir şekilde de isim vermeden Mu’tezile’yi eleştirmektedir.

Baklî’nin “ehlü’l-hayal” diye isimlendirdiği, Mu’tezile ve Müşebbihe mezheplerine yönelttiği bir eleştirisini de *“Hal böyle iken insanlardan öyleleri vardır ki, bilgisi olmaksızın Allah hakkında tartışır ve her âsi şeytanın peşine takılır”*²⁴⁴ âyetinin tefsîrinde yapmaktadır. Baklî’ye göre, Allah hakkında kıyas ile mücadele edenler, Mu’tezile ve Müşebbihe gibi hayal ehli mezheplerdir.²⁴⁵

Baklî, mutedil ve şeriata bağlı bir sûfî olarak kabul edilmiştir. Eserinde değişik vesilelerle kitap ve sünnete bağlı kalmanın önemine değinir. Örneğin, *“Allah’ın ipine sarılın”*²⁴⁶ âyetini tefsîr ederken sarılması gerekenleri zikrederken, bunlar arasında, Peygamber, kitap ve sünnete bağlı kalmayı da anmaktadır.²⁴⁷ Ayrıca Baklî, Enfâl

²³⁶ Nisâ, 4/79.

²³⁷ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 262-263.

²³⁸ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 264; c.3, s. 212.

²³⁹ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 262.

²⁴⁰ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 263.

²⁴¹ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 262.

²⁴² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 3, s. 26.

²⁴³ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 342.

²⁴⁴ Hac, 22/3.

²⁴⁵ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 531.

²⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/103.

²⁴⁷ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 189.

sûresî 1. âyetindeki “Allah’a itaati” hakikate uymak, “Resule itaati” şeriata uymak şeklinde yorumlamaktadır.²⁴⁸ “Sizin dostunuz ancak Allah’tır Resulüdür”²⁴⁹ âyetindeki, Resulün dostluğunu onları şariat ile tedip etmesi²⁵⁰ şeklinde tefsîr etmektedir.

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir”²⁵¹ âyetin işârî yorumunda: “işârî ilim ile ilgili, sizde bir çelişki olursa, Allah’ın kitabı ve peygamberin sünnetine müracaat edin. Çünkü kitap ve sünnette bâtının açıklaması vardır”²⁵² demektedir.

Benzer bir değerlendirmeyi de “İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları ise Allah altından ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Onlar orada altın bilezik ve incilerle süsleneceklerdir. Orada onların giysileri de ipektir”²⁵³ âyetini tefsîr ederken, âyette zikri geçenlerin, “sırlarında Allah’a sadık ve Muhammed’in (s.a.v) sünnetine tabi olanlar” olduğunu söylemektedir.²⁵⁴

Baklî, eserin mukaddimesinde yaptığı yorumların kitap ve sünnete uygun olması için Allah’a dua ettiğini belirtmesi²⁵⁵ onun, kitap ve sünnete bağlı olduğunun bir göstergesidir.

2.2. TEFSİRDEKİ METODU

Baklî’nin tefsîrdeki metoduna bakıldığında kendisinin de tefsîrinin mukaddimesinde ifade ettiği gibi, âyetleri önce kendi yaşadığı tasavvufî hal ve bulunduğu makama göre kalbine doğan duygu ve düşüncelerle yorumladığı görülür. Âyetlerin tefsîrine, öncelikle kendi yorumu ile başlar, sonra da varsa onu

²⁴⁸ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 509.

²⁴⁹ Mâide, 5/55.

²⁵⁰ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 319.

²⁵¹ Nisâ, 4/59.

²⁵² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 256.

²⁵³ Hac, 22/23.

²⁵⁴ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 534.

²⁵⁵ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 14.

destekleyecek âyet, hadis veya sahabe sözünü nakleder, daha sonra da önceki sûfîlerin görüşlerini nakleder.

Baklî, Kur'ân âyetlerini kendi yaşadığı tasavvufî hal ve bulunduğu makama göre yorumladığı için, bazen yaptığı bu yorumlar arasında çelişki görülmekte bazen de aynı kelimelere farklı yerlerde farklı anlamlar verebilmektedir.

Örneğin; “İbrâhim, “Üzerime yaşlılık çökmüş olmasına rağmen bana böyle bir müjde getiriyorsunuz öyle mi? Peki (çocuğum olamayacağına göre) bana neyi müjdelemiş oluyorsunuz?” dedi”²⁵⁶ âyetini tefsîr ederken, önce şöyle bir değerlendirme yapmaktadır; “Yüce Allah, feraset kapılarını Peygamber ve Sıddıklara kapattığı vakit onlar gayb ile ilgili hiçbir şey göremez ve bilemezler. Burada da Halil (İbrahim)’e İshak ve Yakup’un yaratılacak ruhları gösterilmediği için, Halil (İbrahim) (s.a.v) böyle demiştir. Bunu, Allah’ın kudretinden şüphe ettiği için değil, Allah katında olan sırta henüz muttali olmadığı için söylemiştir.” Fakat Baklî, birkaç satır sonra ise, şöyle bir değerlendirmede bulunur; “Aslında Halil, (İbrahim) (s.a.v) Peygamberlik nuru ile İshak ve Yakup’un isimlerini görmüş, kendi ruhu ile de onların ruhlarını görmüştür. Âyetteki “bana neyi müjdelemiş oluyorsunuz?” sözü ile de, ben Peygamberlik nuru ile sizin Melek olarak göremeyeceğiniz şeyleri görürüm. Dolayısıyla bu tür şeyler bana gizli kalmaz beni neyle müjdeliyorsunuz demek istemiştir”.²⁵⁷ Görüldüğü gibi Baklî, önce feraset kapısı, kapalı olduğu için Hz. İbrahim’in müjde karşısında şaşkınlık yaşadığını söylemiş, daha sonra ise aslında Hz. İbrahim’in bunu zaten bildiğini ve Meleklerle de “bildiğim şeyle mi beni müjdeliyorsunuz” demiştir, şeklinde yorumlamıştır.

Aynı kavramı/kelimeyi farklı şekillerde yorumlamasına Bakara sûresinin şu iki âyetini örnek olarak verebiliriz:

“Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir. Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helâl olmaz. Ancak erkek ve kadın Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam

²⁵⁶ Hicr, 15/54.

²⁵⁷ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 2, s. 297.

tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna.”²⁵⁸ Baklî, bu âyeti tefsîr ederken, buradaki “Talak” kavramını fikhî olarak değil, işârî olarak yorumlayarak: “boşamanın iki olduğunu, birincisi; nefis ve şehvi duyguları ile dünya hayatını, ikincisi ise, ahiret hayatını boşaması olduğu söylemektedir. Arif olan kişi de, bu iki boşamayı da gerçekleştirmelidir. Çünkü arif kişinin kalbinde Allah dışında başka hiçbir şey olmamalı”²⁵⁹ demektedir. Fakat, birkaç âyet sonra gelen, “*Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinde (kocalarından) menfaat sağlamak haklarıdır; bu, Allah korkusu taşıyanlar üzerine bir borçtur*”²⁶⁰ âyetini yorumlarken, buradaki “*talak*” kelimesini fikhî olarak yorumlayarak şöyle demektedir: “Boşanmış kadına verilen “menfaat” onun için bir teselli olacaktır. Çünkü ayrılık sıkıntısını kadınlar çeker.”²⁶¹

Benzer bir değerlendirmeyi de şu âyeti yorumlarken yapmaktadır. “*Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınızda, onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti de sayın. Rabbiniz Allah'tan korkun. Apaçık bir hayasızlık yapmaları hali bir yana, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmassınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir.*”²⁶²

Ona göre: “Allah’ın buradaki muradı, kullarını eşlerinden boşamak istedikleri vakit, onlara beraber geçirdikleri zamana riâyet etmeleri ve bunu temizlik (tuhr) döneminde yapmaları hususunda onları uyarmaktı.”²⁶³

Baklî hemen hemen yaptığı bütün yorumlardan sonra mutlaka kendisinden önceki mutasavvıfların konuyla ilgili görüşleri nakletmektedir. Yaptığı nakilleri de eser ismini vermeden bazen direkt müellifin ismini vererek “قال جنيد” “Kale Cüneyd”, bazen de müellifin ismini vermeden “قال بعضهم” “Kale ba’zuhum” veya “قيل” “Kîle” şeklinde yapmaktadır.

²⁵⁸ Bakara, 2/229.

²⁵⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 93.

²⁶⁰ Bakara, 2/241.

²⁶¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 95.

²⁶² Talak, 65/1.

²⁶³ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 433.

Baklî, yaptığı nakilleri yorumuna ters düşse de genelde herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamaktadır. Fakat az da olsa, bazen yapmış olduğu nakil hakkında eleştiride bulunmaktadır. Örneğin, “*Onlar, kullarının tevbesini kabul edenin ve sadakaları alanın Allah olduğunu; tevbeyi çok kabul edenin, çok merhametli olanın Allah olduğunu bilmediler mi?*”²⁶⁴ âyetini tefsîr ederken, âyette geçen “يَأْخُذُ” “alma” ve “يَقْبَلُ” “kabul” kavramları hakkında, Nasrâbâdî’den (ö. 367/978)²⁶⁵ şu nakli yapmaktadır:

“Sadaka alma tevbeyi kabul etmekten daha yücedir.” Baklî bu görüşe katılmadığını belirterek şöyle der: “tevbe kabulü sadaka almaktan daha üstün bir şey olduğunu, çünkü tevbe kalb ile yapılan bir şey, sadaka ise, azalar ile yapılan bir şey olduğunu ve kalb ile yapılanın daha üstün olduğu.”²⁶⁶

Baklî, âyetleri tefsîr ederken, bazen kendi görüşünü ve yapmış olduğu yorumu desteklemek bazen de yaptığı nakiller için âyet, hadis, sahabe ve sûfilerin sözlerinden de istifade etmektedir.

2.2.1. Âyetlerden İstifade Etmesi

Müfessirler, tefsîrlerinde bir âyetin manasına vakıf olmak, veya kendi yorumlarını pekiştirmek için bazen başka âyetleri şahit olarak getirirler. Kur’ân tefsîrinde bu metoda başvurmaları doğaldır. Çünkü bu metod Kur’ân’da da mevcuttur. Kur’ân bazen, “âmm” lafzı tahsis, bazen mutlakı takyid, bazen de mücmeli beyan eder. Dolayısıyla müfessirlerin de bu metoda başvurmaları doğaldır.²⁶⁷

Örneğin Bakara Sûresî “*Siyah ip beyaz ipten sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin ve için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın.*”²⁶⁸ Âyetinde “siyah ip.....” mücmel bir ibâredir. Âyetin devamındaki “من الفجر” “fecirden” ifadesi bu mücmelliği ortadan kaldırmaktadır.

²⁶⁴ Tevbe, 9 / 104,

²⁶⁵ Bkz, Reşat Öngören, “*Nasrâbâdî*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 417-418.

²⁶⁶ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 42.

²⁶⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1955, c. 1, s. 142.

²⁶⁸ Bakara, 2/187.

Zümer sûresî “De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir”²⁶⁹ âyetinde-ki, istisnasız tüm günahların affedileceğine dair, “mutlak” ibâre, Nisa sûresînin “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a ortak koşan büsbütün sapıtmıştır”²⁷⁰ âyeti ile takyid edilmiştir.

Bir diğer örnek de Meâric sûresî “Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır”²⁷¹ âyetindeki “هَلُوعًا” kelimesi sonraki âyetler “Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir”²⁷² ile tefsîr edilmiştir.²⁷³

Arâisü'l-Beyân, bir işârî tefsîr olması hasebiyle doğal olarak işârî yorumlar yoğunluktadır. Fakat bununla beraber müfessirimiz de âyetleri tefsîr ederken, âyeti âyetle tefsîr etme metodunu kullanmıştır. Baklî, bazen yaptığı yorumları ve tasavvufî görüşünü desteklemek için bazen de yaptığı nakiller için âyetlerden istifade etmiştir.

Şimdi de birkaç örnek vermek istiyoruz.

Örnek 1

Baklî, Bakara sûresindeki, “İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında anlaşmazlığa düşenler de onun kendilerine verildiği kimseler oldu. Sonra Allah onların, üzerinde ayrılığa düştükleri gerçeği, kendi izniyle müminlerin bulmasını sağladı. Allah dilediğini doğru yola iletir”²⁷⁴ âyetini tefsîr ederken, A'râf sûresî “Rabbin Âdemoğulları’ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz

²⁶⁹ Zümer, 39/53.

²⁷⁰ Nisâ, 4/116.

²⁷¹ Meâric, 70/19.

²⁷² Meâric, 70/20-21.

²⁷³ Bilmen, **Tefsîr Tarihi**, c. 1, s. 142-145

²⁷⁴ Bakara, 2/213.

*değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyesiniz"*²⁷⁵ âyetini şahit göstererek, insanların tek ümmet oluşunu şöyle izah etmektedir:

“İnsanlar, henüz kulluk ile imtihan edilmeden önce, ruhlar âleminde hepsi Allah’ı Rab olarak kabul ettiler. Fakat daha sonra dünyaya gelince ve burada kulluk ile imtihana da tabi tutulunca ayrılığa düştüler. Seçkinler, önceden vermiş oldukları sözlerine sadık kaldılar.” Yüce Allah da onlar hakkında şöyle buyuruyor: *“Müminlerden bir kısmı Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaadlerini) asla değiştirmediler.”*²⁷⁶ Diğerleri ise, vermiş oldukları sözlerini tutamadılar. Dolayısıyla dalalet yolunu seçmiş oldular.”²⁷⁷ Görüldüğü gibi Baklî, insanların “tek ümmet” oluşlarını ve daha sonra ayrılığa düşmelerini yukarıda mealen verdiğimiz âyetlere dayandırmaktadır.

Örnek 2

Baklî, *“Sonra Allah, Resûl’ü ile müminler üzerine sekînetini (sükûnet ve huzur duygusu) indirdi, sizin görmediğiniz ordular (melekler) indirdi de kâfirlere azap etti. İşte bu, o kâfirlerin cezasıdır”*²⁷⁸ âyetini tefsîr ederken, peygambere indirilen sükûnetin “ru’yetullah” olduğunu söyler²⁷⁹ ve bunu, Necm Sûresinde ki şu âyetlere dayandırır:

*“Sonra (Muhammed’e) yaklaştı, (yere doğru)sarktı.”*²⁸⁰ *“O kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu.”*²⁸¹ *“Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.”*²⁸²

Örnek 3

²⁷⁵ A’râf, 7/172.

²⁷⁶ Ahzâb, 33/23.

²⁷⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 87.

²⁷⁸ Tevbe, 9/ 26.

²⁷⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 9.

²⁸⁰ Necm, 53/ 8.

²⁸¹ Necm, 53/ 9.

²⁸² Necm, 53/ 17.

Baklî, “Bir gün ki nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır; yüzleri kararanlara, “İman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!” (denir)”²⁸³ âyetini tefsîr ederken, âyetteki “nice yüzler ağaracak” kısmının tefsîrinde:

“Bu yüzler, velîlerin yüzleridir. Çünkü onlar, Hak Taala’nın tecellî ettiği kişilerdir. Onların yüzleri müşâhede nuru ile aydınlanır. Onlar, Hak’ın aynası, Hak da onlardan halka tecellî eder.”²⁸⁴

Baklî, yapmış olduğu bu yorumu, şu âyetlere dayandırmaktadır:

“Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır”²⁸⁵
“O, Allah’ın elçisi Muhammed’dır. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah’ın lutuf ve rızâsına talip olarak hep rûkûda ve secdede görürsün. Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur.”²⁸⁶
Ayrıca Baklî, âyetteki, “nice yüzler de kararacaktır.” kısmını da, Mutaaffîfîn sûresindeki “Ve gerçek şu ki onlar, o gün elbette rablerinden mahrum kalacaklardır”²⁸⁷ âyetine dayandırarak bunları, Hz. Muhammed’in (s.a.v) ümmetinden günahkâr olanlar ile velîlere düşmanlık edenlerdir der. Bunlar, Allah’ı müşâhede etmekten alıkonuldukları için yüzleri o gün kararır.²⁸⁸

Baklî, bazen de âyetlerde takdir ettiği kelimeler için başka âyetleri delil olarak gösterir.

Örneğin: Âl-i İmrân sûresî “Andolsun ki Allah size verdiği sözü yerine getirdi. Hatırlayın ki O’nun izniyle kâfirleri öldürüyordunuz, ama Allah size istediğiniz zaferi gösterdikten sonra gevşediniz, emre itaat hususunda birbirinizle tartıştınız ve emre aykırı hareket ettiniz; içinizden kimi dünyayı istiyordu, kiminiz de âhireti istiyordunuz; derken Allah denemek için onların karşısında sizi bozguna uğrattı. Sonunda yine de sizi bağışladı. Allah müminlere karşı lutufkârdır”²⁸⁹ âyetini tefsîr ederken, “içinizden

²⁸³ Âl-i İmrân, 3/106.

²⁸⁴ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 192.

²⁸⁵ Kıyâmet, 75/22-23.

²⁸⁶ Fetih, 48/29.

²⁸⁷ Mutaaffîfîn. 83/15.

²⁸⁸ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 192.

²⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/152.

kimi dünyayı istiyordu” kısmının tefsirinde (رب) “rab” kelimesini takdir ederek “dünyanın rabbi” şeklinde yorumlamaktadır. Bunu da Yûsuf sûresindeki “İstersen orada bulunduğumuz şehrin (halkına) ve aralarında geldiğimiz kafileye de sor. Biz gerçekten doğru söylüyoruz”²⁹⁰ âyetine atıf yaparak, orada (اهل) “ehl”ın mukadder olması gibi burada da (رب) “rab”ın mukadder olduğunu söylemektedir.²⁹¹

2.2.2. Hadislerden İstifade Etmesi

İslam âlimlerinin çoğu, hadisleri Kur’anın tefsirinde ikinci kaynak, Hz. Peygamberi de Kur’anın en önemli müfessiri olarak kabul etmişlerdir. Çünkü Kur’anı açıklama görevi Kur’an tarafından ona verilmiştir. “*O peygamberleri apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik. İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamaları için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.*”²⁹² Müfessirler de bu düşünceden yola çıkarak Kur’an âyetlerini tefsir ederken hadislerden bolca istifade etmişlerdir.

Müellifimiz Baklî de, çok yoğun olmasa da âyetlerin tefsirinde hadislere müracaat etmiştir. Fakat şunu belirtmeliyizki Bâklî, rivayet ettiği hadislerin sıhhalarna riayet etmediği gibi, hadis olarak naklettiği bazı rivayetler hakkında hadis kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ayrıca Baklî, rivâyet ettiği hadisleri, senetlerini zikretmeden yapmıştır.

Baklî, hadisleri rivâyet ederken genelde, hadisin senedini ve ravisini zikretmeden hadisi Resulullah’a nispet ederek:

(قال الرسول) “Kale aleyhis-selam”,²⁹⁴ (قال عليه السلام) “Kale’n-Nebî”,²⁹³ (قال النبي) “Kale Resul”,²⁹⁵ (سيد الصديقين) “Sûfilerin reisi”,²⁹⁶ (رئيس الصوفية)

²⁹⁰ Yûsuf, 12/82

²⁹¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 203

²⁹² Nahl, 16/44.

²⁹³ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 126; c. 2, s. 47, 71, 354,

²⁹⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 301, 314, 344, 391; c. 2, s. 57

²⁹⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 352.

²⁹⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 63.

efendisi”,²⁹⁷ (روي عن النبي) “Nebi’den rivâyet edilen”,²⁹⁸ (سيد الرسل) “Resullerin efendisi”,²⁹⁹ (سيد اهل البيت) “Ehl-i beytin efendis”³⁰⁰ gibi ifadeler kullanmaktadır.

Baklî, az da olsa bazen, “Ebû Saîd el-Hudrî’den (74/693-94) gelen rivâyet”,³⁰¹ “Abd’ullah b. Mes’ûd’tan (32/652-53) gelen rivâyet”³⁰² şeklinde, senedin diğer kısmını zikretmeden, sadece hadisi rivâyet eden sahabe ismini zikretmektedir.

Baklî, hadisleri genelde yapmış olduğu yorumu desteklemek için zikreder.

Örnek 1

*“İnsana bir zarar geldiği zaman, yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak (o zararın giderilmesi için) bize dua eder; fakat biz ondan sıkıntısını kaldırıncı, sanki kendisine dokunan bir sıkıntıdan ötürü bize dua etmemiş gibi geçip gider. İşte böylece haddi aşanlara yapmakta oldukları şeyler güzel gösterildi”*³⁰³ âyetini tefsir ederken, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Dua eden kişinin, Rabbine karşı samimi olması lazımdır. Her durumda ona dua etmelidir. Sadık bir niyet ve temiz bir akide ile yapılan dua, musibet zamanında sabır, nimet zamanında ise şükürdür.” Fakat duanın belli vakitleri, şartları ve adabı vardır. Bu şart ve adaba riâyet edilmeden yapılan dua kabul olunmaz. Bu şartlarda Nebi’den rivâyet edilen şu hadis zikredilmiştir: “Allah’a duanızı kabul edeceğine inanarak dua edin. Şunu bilin ki, Allah kendisinden başka bir şeyle meşgul ve gafıl kalbin duasını kabul etmez”.³⁰⁴ Görüldüğü gibi Baklî, duanın kabulü için bazı şartlar olduğunu söylemekte ve bunları rivâyet ettiği hadislerle dayandırmaktadır.

Örnek 2

“Bizim, yeryüzüne gelip, onu uçlarından eksilttiğimizi görmediler mi? Allah (dilediği gibi) hükmeder, O’nun hükmünü bozacak kimse yoktur. Ve O hesabı çabuk

²⁹⁷ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 59.

²⁹⁸ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 71.

²⁹⁹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 69.

³⁰⁰ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 333.

³⁰¹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 389.

³⁰² Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 303.

³⁰³ Yunus, 10/ 12.

³⁰⁴ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, **el-Camiu’l-Kebir**, (thk, Beşşar Avad Ma’ruf), Daru’l- Ğarbi’l-İslami, Beyrut 1998, Deâvât 66; Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 71.

görendir”³⁰⁵ âyetini tefsir ederken, âyetin zâhiri manasının belli olduğunu ve bununda beldelelerin Müslümanlar tarafından fethedilmesi olduğunu söyler.³⁰⁶ Âyetin işârî tefsirini yaparken de, âyetteki “*uçlarından eksilttiğimiz*”’den maksadın, Allah’ın velîleri ve dostlarının ölümü olduğunu çünkü yeryüzünün uçlarında onlar yaşamaktadır” demektedir. Bunu da şu hadise dayandırmaktadır:

“Ahir zamanda yeryüzünün etrafındakiler dışında sünnetime uygun yaşayan kimse kalmaz. Bunların herbirine, günde iki yüz şehit mükâfatı vardır. (Allah), yeryüzünü harap/yoketmek istediğinde velîlerini yanına davet eder, sonra da ehlini helak eder. Çünkü onlar, velîlerin duaları ve bereketleri sayesinde yeryüzünde Allah’ın gazabından emniyette kalabilmişlerdir”³⁰⁷.

Baklî’nin âyetleri tefsir ederken hadislerle başvurduğu bir diğer örnek de Âl-i İmrân sûresindeki, “*Allah’ın kendisine kitap, hüküm ve peygamberlik vermesinden sonra hiçbir insanın kalkıp insanlara "Allah’ı bırakıp bana kul olun" demesi düşünülemez. Aksine "Okuyup öğretmekte olduğunuz kitap gereğince rabbin halis kulları olun!" der*”³⁰⁸ âyetidir. Baklî de âyetini tefsir ederken, vermiş olduğu manayı desteklemek için, “*Rahman’ın ahlakıyla ahlaklanın*”³⁰⁹ hadisini ³¹⁰ delil olarak getirmektedir.³¹¹

Baklî, bazen de yapmış olduğu işârî yorumu desteklemek için hadislerle başvurmaktadır. Örneğin;

“Allah’ın rahmetinin izlerine bir bak: Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor! İşte ölüleri diriltecek olan da O’dur. O’nun her şeye gücü yeter.”³¹² âyetini tefsir ederken, “Allah’n yeryüzünü kendi fiilleriyle süslediğini ve oradan kendisini müşâhede eden velîlerine türlü şekillerde tecellî ettiğini söylemektedir.” Dolayısıyla,

³⁰⁵ Ra’d, 13/ 41.

³⁰⁶ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 248.

³⁰⁷ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 249. Kaynaklarda hadis ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

³⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/79.

³⁰⁹ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, **İrşâdü’s-Sâri**, el-Metbaâtu’l-Kubra’l-Emiriyye, Mısır 1905, c. 5, s. 341.

³¹⁰ Hadis kaynaklarda “*تخلقوا باحلاق الله*” lafzı ile geçmektedir.

³¹¹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 159.

³¹² Rum, 30/ 50.

hem âyette hem de “Güzel yüze bakmak gözü kuvvetlendirir.”³¹³ “Yeşilliğe ve akarsuya bakmak gözü kuvvetlendirir”³¹⁴ hadislerine dayanarak kastedilenin velîlerin ve ariflerin yüzleri olduğunu söyler.³¹⁵

Baklî, hadisleri genelde kendi görüşünü ve yapmış olduğu yorumu desteklemek için zikreder. Fakat bazen de yapmış olduğu nakilleri desteklemek için hadislere başvurur.

Örneğin; “Ey iman edenler! Allah’a karşı gereği gibi saygılı olun ve ancak müslüman olarak can verin”³¹⁶ âyetini tefsir ederken “takva” ile ilgili kendi görüşünü beyan ettikten sonra, İbn Atâ’nın (309/922)³¹⁷ “takva” ile ilgili “takva: zâhirde Allah’ın hudutlarını muhafaza etmek, bâtında ise, niyet ve ihlâstır” görüşünü naklettikten sonra şu hadisi zikreder:

Peygamber efendimize âyetin manası soruldu o da: “İsyen etmeden itaat etmek, unutmadan hatırlamak ve nankörlük etmeden şükretmektir”³¹⁸ şeklinde cevap verdi.³¹⁹

Baklî’nin yaptığı nakillerle ilgili hadislere başvurduğu bir diğer örnek de; “Allah’ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz? İnsanlardan öyleleri vardır ki bir bilgi, bir rehber ve aydınlatıcı bir kitap olmadan Allah hakkında tartışmaya kalkışırlar”³²⁰ âyetindeki zâhir ve bâtın nimetleri açıklarken, Ebû Bekr el-Verrâk’ın (280/893) “zâhir nimet: yaratılışın düzgün olması, bâtın nimet: ahlakın güzel olmasıdır” görüşünü naklettikten sonra, şu hadisini zikreder: “Allah’ım! Yaratılışımı güzel kıldığın gibi, ahlakımı da güzel kıl.”³²¹

³¹³ İsmail b. Muhammed Aclûnî, **Keşfu’l-Hafâ ve Muzîlu’l-İlbâs**, Mektebetu’l-Kudusî, Kahire 1933, c. 1, s. 324.

³¹⁴ Aclûnî, **Keşfu’l-Hefâ**, c. 1, s. 324.

³¹⁵ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 3, s. 117.

³¹⁶ Âl-i İmrân, 3/102.

³¹⁷ Reşat Öngören, “İbn Atâ” **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. 19, s. 336.

³¹⁸ Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, **Tuḥfetü’l-Eşrâf bi-Ma’rifeti’l-Eṭrâf**, (thk, Abdussamed Şerefuddin), el-Mektbu’l-İslami, y.y, 1983, c. 7, s. 140.

³¹⁹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 189.

³²⁰ Lokman, 31/20.

³²¹ Ebû’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, **Kitâbü’l-Du‘â**, (thk, Mustafa Abdulkadir Âtâ), Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 145; Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 3, s. 124.

2.2.3. Sahabe Sözlereinden İstifade Etmesi

Tefsîr âlimleri, Kur'ân âyetlerini tefsîr ederken başvurdukları önemli kaynaklardan biri de Sahabe kavlidir. Özellikle sahabe kavli, müfessirler için önemli bir kaynak niteliğindedir. Çünkü sahabe, Peygamber efendimiz ile beraber yaşadıkları için doğal olarak bilgi kaynakları da Peygamber efendimizdir. Bu sebepten ötürü sahabe kavli, âlimlerin çoğu tarafından bağlayıcı olarak kabul edilmiştir.³²²

Müellifimiz Baklî de âyetleri tefsîr ederken az da olsa sahabe kavline başvurmuştur. Baklî, tefsîrinde isimlerini zikrederek kendisinden nakil yaptığı sahabelerden biri Hz. Ali'dir (ö. 40/661).

Örneğin Baklî, *“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır”*³²³ âyetini tefsîr ederken, muhtemel manaları verdikten sonra Hz. Ali'den konuyla ilgili şu görüşü nakleder:

*“Onlar, nefisleriyle amellerini görmelerinden ötürü, Allah da onların kalplerini mühürlemiştir. Dolayısıyla onlar, açıktan iman etmiş olsalar da gizliden kâfir olmuşlardır.”*³²⁴

Bir diğer örnek de;

*“De ki: “Biz Allah’a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya’kûb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ, İsâ ve bütün peygamberlere rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onlar arasında ayırım yapmayız ve biz O’na teslim olmuşuzdur”*³²⁵ âyetin tefsîrinde Baklî, âyetteki “Allah’a inandık” kısmını “Onu gördükten sonra tasdik ettik” şeklinde tefsîr eder ve bunu da Hz. Ali’ye nispet ettiği şu söze dayandırır: *“Ben görmediğim bir Rabbe kulluk etmem.”*³²⁶

³²² Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, c. 1, s. 95; geniş bilgi için bkz, Haydar Bulanık, **Kuşeyrî ve Letâifü'l-İşârât Tefsîri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Rize 2002, s. 70

³²³ Bakara, 2/7.

³²⁴ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 33.

³²⁵ Âl-i İmrân, 3/84.

³²⁶ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 174.

Baklî'nin tefsîrinde başvurduğu bir diğer sahabe, Abd'ullah b. Mes'ûd'dur (ö. 32/652-53).

Örneğin: “O zaman katından bir güven olsun diye sizi hafif bir uykuya daldırıyordu. Sizi onunla temizlemek, şeytanın pisliğini üzerinizden gidermek, cesaretinizi arttırmak ve o sayede ayaklarınızı yere sağlam bastırmak için gökten üzerinize su indiriyordu”³²⁷ âyetin işârî yorumunu yaptıktan sonra, âyetteki uyuklamanın güven olduğunu İbn Mes'ûd'dan naklettiği şu söze dayandırır:

“Savaşta, uyuklama Allah'tandır ve güvendir. Namazda ise, şeytandandır.”³²⁸

Baklî'nin ismini zikrederek görüşlerine başvurduğu bir diğer sahabe ise Hz. Ömer'dir (ö. 23/644).

Örneğin Baklî, “Ey insan! Yüce rabbın hakkında seni yanıltıp aldatan ne oldu?”³²⁹ âyetin tesirinde, insanları Allah'a karşı yanıltıp aldatan durumlardan biri de, insanların Allah hakkındaki cehaletleridir. Baklî, Hz. Ömer'in de şöyle dediğini nakleder:

“Bana seni aldatan şey nedir diye sorulsa? Sana olan cehaletimdir diye cevap veririm.”³³⁰

Baklî'nin âyetleri tefsîr ederken görüşlerine başvurduğu sahabeler arasında Hz. Ebubekir (ö. 13/634) ve Abd'ullah b. Abbas (ö. 68/687-88) da vardır.³³¹

2.2.4. Nüzûl Sebeplerinden İstifade Etmesi

“Esbâb-ı Nüzûl” kavramı, Hz. Peygamber'in risâlet döneminde vuku bulan ve Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin veya bir sûresinin inmesine yol açan olayı, durumu ya da soruyu ifade etmek üzere kullanılır. Esbâb-ı nüzûl kavramı sadece âyetlerle ilgili bir tabirdir.³³²

³²⁷ Enfâl, 8/11.

³²⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 516, diğer örnekler için bkz, Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 341.

³²⁹ İnfîtâr, 82/6.

³³⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 490.

³³¹ Örnekler için bkz, Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 161, 362, 341, 441,

³³² Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*. TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, s. 360-362.

Bir âyetin ne zaman, nerede, hangi şartlar içinde ve hangi olayla ilgili olarak indirildiğini bilmek âyetin ilâhî maksada uygun şekilde yorumlanması, fikhî hükümlerin çıkarılması, teşrî‘ hikmetinin kavranması, mübhemâtın, âyet ve sûreler arasındaki tenâsübün bilinmesi, âyette hasr veya tahsis bulunup bulunmadığının anlaşılması bakımından önem arzeder. Bundan dolayı konuya ilk dönemlerden itibaren ilgi gösterilmiş, hatta sahâbenin ve onlardan sonra gelen ilk nesillerin Kur’ân’ı özellikle esbâb-ı nüzûl ile tefsîr etmeleri sebebiyle bazı âlimler tefsîr ilminin başlangıçta esbâb-ı nüzûl bilmekten ibaret olduğunu söylemişlerdir.³³³

Tefsîr âlimleri nüzûl sebepleriyle ilgili rivâyetlerin sıhhatini tesbitte oldukça titiz davranmışlardır. Her şeyden önce esbâb-ı nüzûl tamamen rivâyetle ilgili bir disiplin olduğundan hadis usulünde hadislerin sıhhati için aranan genel şartlar bu konuda da geçerlidir.³³⁴

Nüzûl sebepleriyle ilgili rivâyetlerde bazı özel lafızlar kullanılmaktadır. Bunlardan bir kısmı o rivâyetin nüzûl sebebine ait olduğu hususunda kesinlik ifade eder. “Âyetin nüzûl sebebi şudur”; “Falan hadise vuku buldu, bundan dolayı şu âyet indi”; “Hz. Peygamber’e falan konuda bir soru yöneltilmişti, bunun üzerine şu âyet nâzil oldu” şeklindeki ifadeler böyledir. “Bu âyet şu konuda nâzil oldu” vb. ifadeler ise sebab-i nüzûle delâlet edebileceği gibi izahı yapılan âyetin tefsîriyle ilgili olup, âyetin alâkalı görüldüğü durum ve kimselere de işaret edebilmektedir.³³⁵

Bu itibarla tefsîr ilmi ile uğraşan âlimler, âyetleri tefsîr ederken âyetlerin nüzûl sebeplerinden de istifade etmişlerdir. Baklî, bazen âyetin nüzûl sebebi şudur der ve sebebini zikreder.

Örneğin:

*“Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın, sınırı da aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez”*³³⁶ âyetinin, Hz. Ebubekir,

³³³ Muhammed Alî es-Sâbûnî, **et-Tibyân fî Ulûmi’l-Şur’ân**, Daru’l Cebel, Beyrut 2001, s. 17-18; Demirci, “*Esbâb-ı Nüzûl*”, **DİA**, c. 11, s. 360-362.

³³⁴ Geniş bilgi için bkz, Demirci, “*Esbâb-ı Nüzûl*”, **DİA**, c. 11, s. 360-362.

³³⁵ Geniş bilgi için bkz, Sâbûnî, **et-Tibyân fî Ulûmi’l-Şur’ân**, s. 17-25; Demirci, “*Esbâb-ı Nüzûl*”, **DİA**, c. 11, s. 360-362.

³³⁶ Maîde, 5/87.

Hız. Ali, Abd'ullah b. Mes'ûd, Abd'ullah b. Ömer ve Ebû Zer el-Gifârî gibi sahabelerin de aralarında bulunduğu bir grup hakkında nazil olduğunu söylemektedir. Baklî'ye göre bu sahabiler, sùrekli ibadet etmek ve evlenmemek üzere birbirleriyle ahitleşen, kendilerine helal olan nikah ve benzeri bazı şeyleri kendilerine yasakladıkları için Yüce Allah tarafından uyarılmışlardır.³³⁷ Dolayısıyla Baklî, sebebi nüzûlü de dikkate alarak bu âyetteki hitabın genel olmadığını, sadece müşâhede makamına erişenlere yönelik olduğunu söylemektedir.

Bir diğerk örnek ise,

*“(Cennette) onların altından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: “Bizi bu nimete kavuşturan Allah’a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik. Hakikaten rabbimizin elçileri gerçeğı getirmişler. ” Onlara, “İşte size cennet. Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık o size kaldı” diye seslenilir”*³³⁸ âyetini tefsîr ederken, Baklî, bunların Allah’ın velîleri olduğunu söylemekte ve bunu da Hız. Ali’ye nisbet ettiğı “*Vallahi bu âyet biz Bedir ehli hakkında nazil oldu.*” sözüne dayandırmaktadır.³³⁹

Bazen de Baklî, âyetin nüzûl sebebini direkt zikretmez. Fakat yapmış olduğı yorum içerisinde âyetin nüzûl sebebine dımneden işâret etmiş olmaktadır.

Örneğinin:

*“Kuşkusuz sen istediğini hidâyete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidâyete erdirir ve hidâyete erecek olanları en iyi O bilir”*³⁴⁰ âyetini tefsîr ederken, şöyle der:

“Hidâyet ezeli iradeyle beraberdir. Şâyet Peygamberimiz Hız. Muhammed’in Ebû Tâlib hakkındaki iradesi ezeli olsaydı, Ebû Tâlib, hidâyete ermiş olurdu. Fakat onun, o’na olan sevgisi ve iradesi sadece akrabalık ile ilgiliydi.”³⁴¹

³³⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 328.

³³⁸ A'râf, 7/43

³³⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 437.

³⁴⁰ Kasas, 28/57.

³⁴¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 91.

Görüldüğü gibi Bakî, âyetin nüzûl sebebini açık bir şekilde belirtmese de, dolaylı bir şekilde âyetin, Hz. Muhammed'in amcası olan Ebû Tâlib hakkında nazil olduğunu söylemektedir.

2.2.5. İsrâiliyyattan İstifade Etmesi

İsrâiliyyat, “İsrâiliyye” kelimesinin çoğuludur. Kelime İsrâili bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hâdise manasındadır. İsrâiliyyat, ıstılâhi olarak genelde şöyle tanımlanmıştır:

İslam'a ve özellikle tefsîre girmiş olan, Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine gerekse aleyhine uydurulup, Hz. Peygamber'e ve onun muasırları olan sahabe ve müteakip nesillere nispet edilen her türlü haber, İsrâiliyyat kelimesinin manası içine girer.³⁴²

İslam kültür hazinesinde önemli bir yere sahip olan tefsîr eserlerimizin, özellikle de rivâyet metoduyla yazılanların pek çoğu, bu rivâyetlerden az veya çok nasibini almış, kendilerini bu hastalıktan uzak tutmakta zorlanmışlardır. İsrâiliyyatın tefsîrlerimize girmesinin nedenleri arasında Kur'ân'daki geçmiş peygamberlerin kıssalarının bulunması ve aynı kıssaların diğer semavî kaynaklarda da bulunması sayılabilir.³⁴³

Kur'ân'daki kıssaların kısa ve öz olması, diğer semavî kaynaklardakilerin ise, uzun ve detaylı olması, müfessirleri bunları açıklarken onların kaynaklarına başvurmaya iten sebebler arasında zikredilebilir.³⁴⁴

İslam âlimleri İsrâiliyyât menşeli haberleri genel olarak şu şekilde değerlendirmişlerdir:

- 1- Kur'ân ve sünnete uygun olan sahih rivâyetler kabul edilecektir.
- 2- Yalan olduğu bilinen, Kur'ân ve sünnete aykırı olanlar red edilecektir.

³⁴² Abdullah Aydemir, **Tefsîrde İsrâiliyyat**, Beyan yayınları, İstanbul 2000, s. 29

³⁴³ Aydemir, **Tefsîrde İsrâiliyyat**, s. 45 vd.

³⁴⁴ Geniş, bilgi için bkz, Bulanık, **Kuşeyrî ve Letâifü'l-İşârât Tefsîri**, s. 80

3- Sıhhatı hususunda kesin bilgi olmayanlar hususunda ise farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.³⁴⁵

Müellifimiz Baklî, Kur'ân'daki geçmiş peygamberlerin kıssalarını, ayrıntılarına fazla girmeden genel olarak işârî bir şekilde yorumlamaktadır. Dolayısıyla İsrâiliyyat da tefsîrinde yok denecek kadar azdır. Fakat bununla beraber İsrâiliyyat olarak kabul edilen bazı rivâyetler de mevcuttur.

Baklî'nin tefsîrinde bu tür rivâyetler için verebileceğimiz örneklerden biri, şu âyettir;

"Dâvûd şöyle dedi: "Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir. Zaten aralarında ortaklık ilişkileri bulunanların çoğu birbirine haksızlık ederler; yalnız iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapmakta olanlar böyle değildir; ama onlar da o kadar az ki!" Dâvûd kendisini (böyle bir temsil ile) sınıadığımızı düşündü. Bunun üzerine rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O'na yöneldi".³⁴⁶

Baklî'ye göre bu âyetteki kıssa, Peygamberimiz Hz. Muhammed'e teselli olsun diye inmiştir. Zira Baklî, peygamberlerin imtihanını aşta görmektedir. Baklî'ye göre Peygamberimizin Hz. Zeynep'e olan sevgisi bir imtihandı. Dolayısıyla Yüce Allah onu teselli etmek ve bunun önceki Peygamberlerin de başına geldiğini belirtmek için Hz. Dâvûd'un kıssasını anlatmıştır.

Baklî'ye göre, Hz. Dâvûd'un fitnesi, Uriya'nın eşine âşık olması, Hz. Süleyman'ın Belkize âşık olması,³⁴⁷ Hz. Âdem'in Hz. Havva'ya âşık olması, Hz. Yusuf'un Züleyha'ya âşık olması, Hz. Muhammed'in de Hz. Zeynep'e âşık olmasıdır.³⁴⁸ Görüldüğü gibi Baklî, âyeti yorumlarken tamamen isrâiliyyat kaynaklı bilgilere dayanarak yapmaktadır.

Baklî'nin isrâiliyyat türü değerlendirmelerinden biri de şu âyettir;

³⁴⁵ Zehebi, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, c. 1, s. 179; Aydemir, **Tefsîrde İsrâiliyyat**, s. 14.

³⁴⁶ Sâd, 38/24.

³⁴⁷ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 3, s. 194.

³⁴⁸ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 3, s. 190.

“Süleyman Dâvûd’un yerine geçti. Dedi ki: "Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur”³⁴⁹.

Baklî, âyeti tefsîr ederden, Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) ve Ebû Yakub el-Âbidi’den (ö. 131/748) yaptığı nakillerle Hz. Süleyman’ın konuştuğu kuşun ismini, şeklini ve konuşmanın içeriği hakkında detaylı bilgiler vermektedir.³⁵⁰

2.3. ULÛMÜ’L-KUR’ÂN AÇISINDAN ARÂİSÜ’L-BEYÂN

Sözlükte “Kur’ân ilimleri” anlamına gelen Ulûmü’l-Kur’ân terkihi, ıstılahî mânasıyla ilgili olarak, ilk döneme ait eserlerde herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu kavramın ne zaman ve kim tarafından kullanıldığı hakkında fikir birliği yoktur.³⁵¹ Daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerde ise, Ulûmü’l-Kur’ân kavramı:

“Nüzûlü, tertibi, toplanması, yazılması, okunması, tefsîri, icâzı, nâsihi ve mensûhu, dili ve üslûbu, belâgatı ve hakkındaki tereddütlerin giderilmesi bakımından Kur’ân’la ilgili olan ilimler”³⁵² şeklinde tanımlanmıştır. Bununla birlikte müfessirler, Ulûmü’l-Kur’ân tabirinin çerçevesinin ve içeriğinin ne olduğu konusunda ittifak etmiş değillerdir.³⁵³

Kur’ân’ın doğru tefsîr edilmesi ve anlaşılması ihtiyacından doğduğu anlaşılan “Ulûmü’l-Kur’ân”, müfessirin âyetleri tefsîr ederken müracaat edeceği “ilimler” şeklinde düşünüldüğünden, ilk dönemlerden itibaren yazılan bazı tefsîrlerin girişlerinde bunlar hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Bu çerçevede yazılan eserler genelde “Usûlü’t-tefsîr” adıyla yazılmışlardır.³⁵⁴

Baklî, tefsîrinde “Ulûmü’l-Kur’ân” kavramını kullanmadığı gibi, bu kavramın içeriğini oluşturan ilimlerle ilgili malumata da yer vermez.

³⁴⁹ Neml, 27/16.

³⁵⁰ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 3, s. 62.

³⁵¹ Abdulhamit Birişik, “*Ulûmü’l-Kur’ân*”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2012, c. 42, s. 132-135.

³⁵² Zürcânî, **Menâhilu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, c. 1, s. 27; Birişik, “*Ulûmü’l-Kur’ân*”, **DİA**, c. 42, s. 132-135.

³⁵³ Zerkeşî, **Burhân**, c. 1, s. 9-12.

³⁵⁴ Geniş bilgi için bkz, Birişik, “*Ulûmü’l-Kur’ân*”, **DİA**, c. 42, s. 132-135.

Baklî'nin tefsîrini "Ulûmü'l-Kur'ân" açısından ele aldığımızda, "Ulûmü'l-Kur'ân'ın" içeriğini oluşturan, "Mubhemât'l-Kur'ân", "Mücmel ve Mübeyyen", "Müşkilü'l-Kur'ân", "Tekrarı'l-Kur'ân", "Emsâlü'l-Kur'ân", "Nâsih-Mensuh" ve "İ'câzu'l-Kur'ân" gibi konularla ilgili herhangi bir malumata rastlayamadık. "Ulûmü'l-Kur'ân'ın" kısımlarından kabul edilen "Muhkem" ve "Müteşâbih" ve Müteşâbihlerden sayılan "Mukattaa harfleri" ile ilgili konulara yer vermiştir.

2.3.1. Muhkem ve Müteşâbih

Muhkem: sözlükte "sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş" mânasına gelir. Terim olarak ise, farklı tanımlar yapılsa da genel olarak "başka bir ihtimal taşımayan açık mânalı âyetler"³⁵⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Baklî'ye göre muhkem, "ezelden beri değişmeyen, halkın ıslahı ve imanlarının sağlamlaştırılmasında, hastalar için, ilaç mesabesinde olan, müminlerin emirlerini uygulamak zorunda oldukları âyetlerdir."³⁵⁶

Müteşâbih kelimesi ise, sözlükte "benzeşen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen" anlamına gelir. Terim olarak ise "mâna açısından birden fazla ihtimal taşıdığından ötürü anlaşılmasında zorluk bulunan kelime veya sözü ifade eder."³⁵⁷ Baklî'ye göre ise, Müteşâbih âyetler, Allah'ın sıfatların vasıflarının karışık olması ve Allah'ın zatının âyet ve şevahitlerde zuhur etmesidir.³⁵⁸ Dolayısıyla Baklî'ye göre müteşâbih âyetleri ancak kâinatı okumada Allah'ın tecellîsini gören ve her şeyde Hak'ı gören aşk ehli anlayabilir.³⁵⁹

2.3.2. Mukattaa Harfleri

Mukattaa harfleri, kelimeyi oluşturdukları gibi kendi isimleriyle telaffuz edildiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Bu harflere aynı sebepten dolayı huruf-ı teheccî ismi de verilmiştir. Surelerin ilk harfleri olduklarından dolayı "evâilu's-suver",

³⁵⁵ Tuncay Başoğlu, "Muhkem", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, s. 42-44.

³⁵⁶ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 126.

³⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih" **DİA**, TDV Yayınları İstanbul 2006, c. 32, s. 204-207

³⁵⁸ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 126.

³⁵⁹ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 126-127.

“fevâtihi’s-suver” isimleriyle de anılmışlardır.³⁶⁰ Sûre başlarında yer alan mukattaa harfleri on dört harf olmak üzere yirmi dokuz sûrenin başında yer almışlardır.³⁶¹

Baklî’ye göre mukattaa harfleri, Allah ile habibi arasında bir sırdır.³⁶² Allah habibiyle, önceki peygamberler ve milletler hakkında konuşmak istediğinde bu harflerle işâret eder. Bu işâreti sadece Allah resulü ile ümmetinden bazı, sahabi, tabiîn, evliya ve ulema gibi seçkin insanlar anlayabilirler³⁶³, fakat gerçek muradını ancak Allah bilir.³⁶⁴ Baklî, başkalarının sırlarına muttali olmaması için harflerle işâret etmek dostların âdeti olduğunu söyler.³⁶⁵ Baklî, Allah’ın bu harfler ile yemin ettiğini de dile getirmektedir.³⁶⁶

Baklî’ye göre mukattaa harfleri, Kur’ân sûrelerinin manalarına işâret etmektedirler. Bu bağlamda, Â’râf sûresindeki “الف” Hz. Âdem’in kıssasına, onun yaratılışına, meleklerle arzına, cennete girişine, oradan çıkışına ve onun ilmine işâret etmektedir. “لام” harfi ise, Yüce Allah’ın Hz. Musa ve ağaca tecellîsine, “ميم” harfi, Hz. Musa’nın sûredeki kıssasına, “صاد” harfi ise, sûrede zikirleri geçen Hz. Lût, Hûd, Sâlih, Şuâyb ve Nûh peygamberlerin kıssalarına, onların sabırlarına, söz ve amellerindeki sadakatlerine işâret ettiğini söylemektedir.³⁶⁷

Bakara sûresindeki “الف” zatın vahdatiyyetine, “لام” sıfatların ezeli oluşuna, “ميم” ise, mülkünün âyetlerde zuhur ettiğine işârettir.³⁶⁸ Âl-ı İmrân sûresinde ise, “الف” evvelîyyetine, “لام” celal ve cemaline, “ميم” ise, dostlarına olan muhabbetine işârettir.³⁶⁹ Yunus sûresindeki harfler için muhtemel işârî yorumlar arasında, “الف” sadıklara olan

³⁶⁰ Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîrî**, s. 98.

³⁶¹ Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîrî**, s. 98.

³⁶² Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 28.

³⁶³ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 412.

³⁶⁴ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 472; c. 3, s. 258.

³⁶⁵ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 123.

³⁶⁶ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 3, s. 99, 165, 241, 275, 331.

³⁶⁷ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 412.

³⁶⁸ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 27-28.

³⁶⁹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 123.

nimetlerine, “لام” Allah’a yakın olanlara olan lûtfuna, “ز” ise, tevbe edenlere olan rahmetine işâret ettiğini zikreder. Fakat aynı harflerden oluşan Hud sûresindeki mukattaa harfleri için ise, “الف” ilahî ezelde cereyan eden tüm te’viller, “لام” kullukla ilgili dini vecibelere, “ز” ise, ruhlar ve bedenler için Allah’ın zatını ve sıfatlarını müşâhede kolaylığına işâret olduğunu söylemektedir.³⁷⁰

Baklî, Meryem sûresindeki harflerle ilgili olarak İbrahim b. Şeyban’dan (ö. 330/941) nakille şunları söylemektedir:

“كاف” Allah yarattıkları için yeterlidir. “ها” Allah yarattıklarını hidâyete erdirir, “يا” rızıklarını vererek Allah’ın yedî (eli) kullarının üzerindedir. “عين” Allah kulları için iyi olanı bilir, “صاد” Allah sözüne sadıktır.³⁷¹

Baklî, Ğâfir sûresindeki “حـ” cennet pınarlarına, “ميم” ise, muhabbet çeşmelerine işâret ettiğini,³⁷² Fussilet sûresî “*Hâ-mim. Bu Kur’ân’, rahman ve rahîm olan Allah’ın katından indirilmiştir*”³⁷³ âyetini tefsîr ederken, bunun bir yemin olduğunu, “Hâ-mim’in” manasının da, “bu indirilme büyük habibten, büyük mahbuba olduğu”³⁷⁴ şeklinde yorumlamaktadır. Duhân sûresinde ise, “Hâ”nın Hz. Muhammed’e (s.a.v) indirilen özel vahye, “mim”in de Hz. Muhammed’e (s.a.v) işâret ettiğini dile getirmektedir.³⁷⁵ Görüldüğü gibi Baklî’nin mukattaa harfleri ile ilgili standart bir yorumu yoktur. Aynı harflerden oluşan mukattaa harfleri için farklı yorumlar yapmaktadır.

³⁷⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 104.

³⁷¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 450.

³⁷² Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 227.

³⁷³ Fussilet, 41/1-2.

³⁷⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 241.

³⁷⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 286.

2.4. İŞÂRÎ TEFSİR AÇISINDAN ARÂİSÜ'L-BEYÂN

Arâisü'l-Beyân tefsîri, bir işârî tefsîr olması hasebiyle, eserdeki yorumlar da genel itibariyle işârîdir. Dolayısıyla biz bu başlık altında, Baklî'nin tefsîrinde yapılan işârî yorum örneklerinden ziyade, bu yorumları yaparken başvurduğu yöntemlere ve kullandığı kavramlara değinmeye çalışacağız.

2.4.1. Temsîl Yoluyla Yaptığı İşârî Yorumlar

Sözlükte “benzemek, benzetmek” anlamındaki müsûl “مثول” kökünden türeyen temsîl, “benzetmek, benzeri ve dengi olduğunu söylemek” demektir.³⁷⁶ Kavramsal olarak, temsîl için yapılan tanımlardan biri de şudur: “Bir mânaya kendine ait olmayan lafızlarla işaret edilmesidir.” Bu tanıma göre temsilin, bir düşüncüyü sembol diliyle anlatma olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁷

Kur'ân âyetlerini tefsîr ederken temsîle başvuranlar arasında, Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Ferrâ (ö. 458/1066), Beğavî (ö. 516/1122), Zemahşerî (ö. 538/1144), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Beydâvî (ö. 685/1286), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Ebûssuûd (ö. 982/1574) ve Âlûsî (ö. 1857-1924) gibi müfessirler gelmektedir.³⁷⁸

Temsîli bir mecaz türü olarak, “mecâz-ı temsîli” adıyla belki de ilk defa kullanan Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'dır. Ebû Ubeyde, “*Binasını yıkılacak bir uçurum kenarına kuran*”³⁷⁹ meâlindeki âyetin, temsîli mecaz olduğunu, küfür ve nifaktan ibaret olan din ve inanç sisteminin zayıflığının, tehlikeye ve yıkılmaya mâruz olduğunun bu temsille tasvir edildiğini belirtmiştir.³⁸⁰

Müellifimiz Baklî de âyetlerin tefsîrinde, bazen bu yöntemi kullanmıştır.

Örneğin Baklî,

³⁷⁶ İsmail Durmuş, “Temsil”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. 40, s. 434-435.

³⁷⁷ Durmuş, “Temsil”, **DİA**, c. 40, s. 434-435.

³⁷⁸ Geniş bilgi için bkz, Durmuş, “Temsil”, **DİA**, c. 40, s. 434-435.

³⁷⁹ Tevbe 9/109.

³⁸⁰ Durmuş, “Temsil”, **DİA**, c. 40, s. 434-435.

“Bir zaman Mûsâ kavmine, "Allah size bir inek kesmenizi emrediyor" demiş; onlar da "Bizimle alay mı ediyorsun!" demişlerdi. Mûsâ, "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!" dedi”³⁸¹ âyetinin tefsîrinde “البقرة” ‘nin “nefs-i emmare” olduğunu söyler ve âyetin devamını da bu bağlamda açıklar. Baklî’ye göre bu âyet ile Yüce Allah’ın vermiş olduğu mesaj şudur: kalbin hayatı nefsin öldürülmesine bağlıdır. Ruhun hayatı da kalbin hayatına bağlıdır.³⁸²

Baklî’nin temsili olarak değerlendirdiği bir diğer âyet ise, şöyledir:

“Tâlût askerleriyle birlikte ayrılıp sefere çıkınca, "Allah muhakkak sizi bir nehirle imtihan edecek; kim ondan içerse benden değildir, -eliyle bir avuç alan müstesna- ondan tatmayan da bendendir" dedi. İçlerinden pek azı dışındakiler ondan içtiler. Kendisi ve onunla beraber inananlar nehri geçince "Bugün Câlût’a ve askerlerine karşı bizim gücümüz yok" dediler. Allah’a kavuşacaklarını umanlar ise, "Nice az birlik vardır ki, Allah’ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir, Allah sabredenlerle beraberdir" dediler”³⁸³.

Baklî’ye göre âyetteki “Tâlût” ruhu, “Davûd”, akıllı, “Calût” ise, şeytanı temsil eder. Calût’un askerleri, şehvi duygular ve hayallerdir. “Davûd’un askerleri ise, kalb, ilim, idrak ve anlayıştır. Dolayısıyla bir sonraki âyette “Davûd, Calût’u öldürdü” kısmını “akıl şeytanı yendi” şeklinde tefsîr eder.³⁸⁴

Baklî, "Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır, sonra (parçalayıp) her bir tepeye onlardan bir parça bırak, sonra onları çağır. Koşarak sana gelecekler ve şunu bil ki, Allah hep galiptir ve hikmet sahibidir" buyurdu”³⁸⁵ âyetindeki kuşların bâtinî kuşlar olan akıl, kalb, nefis ve ruhu temsil ettiğini söylemektedir.³⁸⁶

Baklî’nin temsili olarak yorumladığı bir diğer âyet ise, şu âyettir:

³⁸¹ Bakara, 2/67.

³⁸² Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 53-54.

³⁸³ Bakara, 2/249.

³⁸⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 97-98.

³⁸⁵ Bakara, 2/260.

³⁸⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 107.

“Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir”³⁸⁷.

Baklî'ye göre âyetteki “السموات” kelimesi mümin kişinin başını, “الارض” kelimesi bedenini, “المشكات” kelimesi kalbini ve “مصباح” kelimesi de sırrını temsil etmektedir.³⁸⁸

2.4.2. Kullandığı Kavramlar Açısından Yaptığı İşârî Yorumlar

Baklî, âyetlerin işârî yorumlarını yaparken, bunu ifade etmek için farklı kavramlar kullanır. Biz bu başlık altında bu kavramlardan bir kaçını örnek olarak vermek istiyoruz.

2.4.2.1. İşâre -Tefsîr

Baklî, âyetleri işârî olarak yorumlarken genelde direkt âyetin işârî yorumuna başlar ve herhangi bir başlık veya kavram kullanmaz. Fakat bazen de âyetin işârî yorumunu yaparken bazı kavramlar kullanır. Bunlar arasında en çok kullandığı ise, işâre ve tefsîr kavramlarıdır. Bunu da genelde, “âyetteki işâret, işâret ehli, burdaki işâret, âyetin işâret dilinde ki tefsîri”³⁸⁹, “ âyetin tefsîri, tefsîr ehli”³⁹⁰ gibi ifadeler kullanarak ifade eder.

Baklî, tesbit edebildiğimiz kadarıyla tefsîr ile işâret kavramlarını birbirinden ayırmamaktadır. Âyetlerin işârî yorumlarında genel olarak işâret, bazen de tefsir kavramını kullanmaktadır.

³⁸⁷ Nûr, 24/35.

³⁸⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 11-12.

³⁸⁹ Bkz, Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 196, 236, 252, 253, 255, 261, 271, 358, 358; c. 2, s. 4, 9, 512; c. 3, s. 31, 35, 63, 322, 432.

³⁹⁰ Bkz, Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 255, 341; c. 2, s. 177; c. 3, s. 62.

2.4.2.2. Delilu'l-Hitâb (Hitap Delili)

Baklî'nin işârî yorumları sırasında kullandığı kavramlardan biri de Türkçe'de mefhûm-i muhâlif olarak ifade edilen ve usulcüler tarafından “meskût anhin hükümde mantûk bihe muhalif bulunması” ya da “lafzın sükût ettiği konudaki mânasının sözün konusu olan anlamına aykırı olması” biçiminde tarif edilen “delilu'l- hitâb”³⁹¹ kavramıdır.

Baklî'nin bu kavramı sık sık kullandığını söyleyemeyiz. Fakat bazı âyetleri tefsîr ederken, bazen direkt “delilu'l- hitâb” kavramın kullanmakta, bazen de yaptığı yorumdan hareketle bu kavramın kullanıldığını anlayabiliyoruz.

Örneğin;

“*Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: ...*”³⁹² âyetini tefsîr ederken, “delilu'l- hitâb” kavramını açık bir şekilde kullanır ve bu delilden yola çıkarak zekâtın sadece âyetle zikri geçen sekiz sınıfa verileceğini ifade eder.³⁹³

Baklî'nin bu kavramı genelde yaptığı işârî yorumlarda kullandığını görmekteyiz.

“*Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar*”³⁹⁴ âyetini tefsîr ederken şöyle bir değerlendirme de bulunmaktadır:

“Allah'ın keremi ve lütfundan ümit edilen şudur: cehennem için ebedi olmamasıdır. Zira, Yüce Allah onların cehennemde kalacakları sûreyi, yer ve göklerin var olma sûresine bağlamıştır. Yer ve gök, yok olduktan sonra kâfirlerin de cehennemden çıkarılıp, mü'minlerle beraber cennete girmelerinde bir engel kalmayacaktır”³⁹⁵ Görüldüğü gibi Baklî, cehennem için ebedi

³⁹¹ Zeydan, *el-Vecîz fî Usûli'l Fıkıh*, s. 366; Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 407; Ferhat Koca, “*Mefhum*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. 28, s. 350-353; Akay, *Kuşeyrî ve Tefsîri*, s. 79-80.

³⁹² Tevbe, 9/60.

³⁹³ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 26.

³⁹⁴ Hud, 11/107.

³⁹⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 136.

olmayışını, âyetteki “gökler ve yer durdukça” kısmından hareketle yapmaktadır. Dolayısıyla Baklî, açıkça ifade etmesede burada “delilu’l-hitâb” kavramından istifade ederek bu yorumu yapmıştır. Şunu da belirtelim ki, Baklî, bu yorumun kendisine ait olduğunu, Allah’ın kerem ve lütfuna dayanarak böyle bir çıkarımda bulunduğunu ve bunun ehl-i sünnetin görüşü olmadığını açık bir şekilde ifade etmektedir.³⁹⁶

Baklî, “*Kâfirler için hazırlanmış bulunan ateşten sakının*”³⁹⁷ âyetinin tefsîrinde, âyette cehennem için hazırlanmış olduğundan hareketle, bu âyetin müminlerin cehennemle cezalandırılmayacağına delil olduğunu, âyetteki müminlere yönelik tehdidin ise, vaaz ve caydırma kabilinden olduğunu söylemektedir. Bu durum, evladına karşı sonsuz merhamet ve şefkatli olan babanın, evladını aslan ile ya da kılıçla korkutmasına benzer.³⁹⁸

2.4.3. Tasavvufî Hâl ve Makamlara Göre Yaptığı İşârî Yorumlar

“Hal” kelimesi sözlükte, “değişme”, “dönüşme”, “durum” ve “tavır” gibi manalara gelir.³⁹⁹ Tasavvuf terimi olarak ise, kelimenin türediği kök hakkındaki ihtilaftan ötürü, mutasavvıflar tarafından farklı yorumlanmıştır. “Havl” kökünden geldiğini söyleyenler, hali, parlayıp sönen ve sùrekliği olmayan şimşeğe benzetmiş ve geçici bir şey olduğunu söylemişlerdir. Fakat “yerleşme, konaklama” mânasına gelen hulûl kökünden türediğini söyleyenler ise, “Kalbe hulûl eden veya saf zikrin kalbe girmesini sağlayan ve yok olmayan şeydir” demişlerdir.⁴⁰⁰ “Makam” ise, Sözlükte “ayaküstü durulacak yer, ikametgâh, mertebe, mevki” gibi anlamlara gelir. Tasavvuf terimi olarak ise, “sâlikin ahlâk ilkeleriyle ulaştığı, sıkıntılara katlanarak gerçekleştirdiği merhâleler” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁰¹

³⁹⁶ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 136.

³⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/131.

³⁹⁸ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 190.

³⁹⁹ Mehmet Demirci, “*Hal*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. 15, s. 216-18.

⁴⁰⁰ Ebû’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, (çvr, Tahsin Yazıcı), İstanbul 1978, s. 127; Demirci, “*Hal*”, *DİA*, c. 15, s. 216-18.

⁴⁰¹ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 126; Süleyman Uludağ, “*Makam*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. 27, s. 409-410.

Baklî, bazı âyetlerin işârî tefsîrlerinde, tasavvuftaki hâl ve makamlara göre yorumlarda bulunmuş, âyetteki hitabın hangi hâl ve makamda bulunan sûfiye olduğu hakkında yorumlarda bulunmuştur.

Örneğin;

*“Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamanız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır.”*⁴⁰² âyetini işârî olarak yorumlarken şöyle der:

“Burdaki hitap, “Marifet” ehline olabilir. Zira onların iki makamı vardır. Biri kabz, diğeri ise, bast makamıdır. Kabz makamında oldukları zaman sorumluluklarını hakkıyla yerine getiremezler. Dolayısıyla onlara, bast makamına erişinceye kadar sûre tanıyın ki üzerlerinde olan haklarını eda etsinler.”⁴⁰³

Benzer bir değerlendirmeyi, Âl-İmrân sûresinin 26. Âyetini yorumlarken de yapmaktadır:

*“De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsın, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdirsin”*⁴⁰⁴

Baklî’ye göre âyetteki “Mülkü dilediğine verirsın” ifadesinden maksat, peygamberler ve velîlerdir. Allah’ın mülkünden peygamberlerine has kıldığını zikrettikten sonra da, velîlere has kılınan mülkün ise, dört kısma ayrıldığını söyler:

1- Kerametler: bunlar duanın kabulü, tayy-i mekân gibi.

2- Makamlar: zühd, verâ, takva, sıdk, sabır, şükür, tevekkül, rızâ, teslîm, ihlâs, ihsân, istikamet, tefvîz, takvîm ve itmi’nân gibi,

3- Haller: vecd, murâkabe, hayâ, havf, recâ, muhabbet, şavk, aşk, sekr ve sahv gibi.

⁴⁰² Bakara, 2/180.

⁴⁰³ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 119.

⁴⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/26.

4- Muâyenât: keşf, müşâhede, tevhîd, tefrîd, fenâ ve bekâ gibi. Görüldüğü gibi Baklî, âyetin işârî yorumunu tasavvuf ehlinin hâl ve makamlarına göre yapmaktadır.⁴⁰⁵

2.4.4. Sûfîlerin Görüşlerinden İstifade Ederek Yaptığı İşârî Yorumlar

Baklî, âyetleri işârî olarak tefsîr ederken başvurduğu yöntemlerden biri de önceki sûfîlerin görüşlerine başvurmasıdır. Baklî, sûfîlerin görüşlerini naklederken, genel olarak kendi görüşüne ve yaptığı yoruma uyup uymadığına bakmaksızın, muhtemel yorum çeşitlerini artırmak için kendi yorumundan sonra zikreder.

Örneğin: “*Emanetlerine ve ahidlerine riâyet edenler;*”⁴⁰⁶ âyetinde Baklî, “emaneti”, ezeli seçilmişlik olarak açıklar, bazılarının “Allah’ın kulları yanındaki sırrı” olarak yorumladığını, Cüneyd’in (297/909) ise, emaneti “kişinin azalarına sahip çıkması” olarak yorumladığını nakleder.⁴⁰⁷

Bir diğer örnek de, “*Buna göre kuşkusuz erdemliler cennette olacaklar; Kötüler ise kesinlikle cehenneme gireceklerdir*”⁴⁰⁸ âyetindeki, “na’îm” ve “cahîm” ile ilgili yaptığı değerlendirmedir. Baklî’ye göre “na’îm” vîsâl, “cahîm” firâk’tır. Cafer,⁴⁰⁹ “na’îm”i, marifet ve müşâhede, “cahîm”i de, nefisler olarak yorumlar. İbnü’l-Verd⁴¹⁰ ise, “na’îm”i, zikir ve marifet, “cahîm”i ise, ma’siyet ve nefse sığınma olarak yorumlar.⁴¹¹

Baklî’nin önceki sûfîlerden yatığı nakiller genel olarak bu tarzdadır. Fakat bazen de sûfîlerin görüşlerini, yaptığı işârî yorumu desteklemek için zikrettiği de olmuştur.

Örneğin;

“*İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah’ı şahit de tutar.*

⁴⁰⁵ Benzer yorumları için bkz, Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 177; c. 3, s. 270.

⁴⁰⁶ Me’âric, 70/32.

⁴⁰⁷ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 3, s. 454.

⁴⁰⁸ İnfîtâr, 82/13-14.

⁴⁰⁹ Kimliğiyle ilgili herhangi bir malumata ulaşamadık.

⁴¹⁰ Kimliğiyle ilgili herhangi bir malumata ulaşamadık.

⁴¹¹ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 3, s. 491.

Hâkimiyeti ele aldığında ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez. Ona, "Allah'tan kork!" dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona cehennem yeter! Orası ne kötü bir yataktır! İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir”⁴¹² âyetlerini tefsîr ederken, şöyle bir değerlendirmede bulunuyor:

“Yüce Allah, peygamberine şunu bildirdi: bir grup insan var ki, dilleri peygamber dili, kalbleri ise sinekler gibi, marifet ehlinden işittikleri şeyleri kerametmiş gibi gösterirler, fakat işin hakikatini bilmiyorlar. Bunlar bid’at ehli, Allah ve velîlerin düşmanlarıdır. Salike düşen görev, bu tür insanlardan uzak durmak, onların meclislerinde bulunmamak ve sırlarını onlarla paylaşmamaktır. Çünkü bunlar bu ümmetin fitnecileri, onları hak olan yoldan alıkoymak isteyenlerdir.”⁴¹³

Baklî, bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra, kendi yorumunu pekiştirmek için, tefsîrinde “ Kale’l-üstad” diye sıkça kendisinden nakiller yaptığı, fakat burada ismini saraheten zikrederek, Ebû’l-Kâsım el-Kuşeyrî’den şunları nakleder:

“Buradaki işâret, basîret nurundan nasip alamayan, zâhirî hükümlere bağlı kalan zâhir ehlinedir. Onların bu söze inançları yok, bu cümleye manevi bakışları da yok. Sırların bu tür insanlardan korunması gerekir.”⁴¹⁴

Baklî’nin bu bağlamdaki nakillerinden biri de, Kehf sûresindeki Musâ (a. s) ile Salih kul (Hıdır) arasında cereyan eden kıssadaki, “اردت”, “اردنا”, “اراد” ifadelerinin farklı hitap şekillerine getirmiş olduğu yorumunu desteklemek için, İbn Âtâ’dan (ö. 309/922) yapmış olduğu nakildir.

Baklî’ye göre, hitap şekilleri görünürde farklı olsa da, hakikatte birdirler. Çünkü bu ifadeler, hakikatte Allah’ın iradesinin farklı makamlarda ki ifade biçimleridir. Zira “اردت”, “âynü’l-cem ve ittihad” makamını, “اردنا”, “bast” makamını,

⁴¹² Bakara, 2/204-207.

⁴¹³ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 84.

⁴¹⁴ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 84.

“ارد” ise, “infîrad” makamını ifade etmektedir. Dolayısıyla hem birinci, hem ikinci, hem de üçüncü makamda aslında konuşan Allah’tır.⁴¹⁵

Baklî, bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra İbn Âtâ’dan şu nakli yapar:

“Hıdır, “اردت” dediğinde, Allah ona, sen kimsin ki senin bir iraden olsun. Dolayısıyla ikincisinde “اردنا” dedi. Bu sefer de sen ve Musâ kimsiniz ki iradeniz olsun deyince, Hıdır, aslına rücu ederek “ارد” dedi. ”⁴¹⁶

Baklî’nin kendi yorumunu desteklemek için yaptığı nakillerden biri de, şu âyettir:

*“Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar”*⁴¹⁷ Baklî bu âyetin tefsîrinde, cehennemle ilgili görüşünü beyan ederken onu desteklemek amacıyla İbn Mes’ud, Ebî Mucellez ve Şa’bî’den de nakiller yapar.

İbn Mes’ud’tan şöyle bir rivâyet nakleder: *“Öyle bir zaman gelecek ki, cehennem kapıları açılır ve içerde kimse olmayacak. Bu cehennemde uzun bir sûre kaldıktan sonra olacak.”*

Şa’bî’den yaptığı nakil şöyledir: *“Ömrü en kısa, en hızlı yıkılan ev, cehennemdir.”*

Ebî Mucellez’den aktarımı ise şöyledir: *“Bu onların cezasıdır. Fakat rabbın dilerse vazgeçer ve onları cehenneme koymaz.”* Baklî, bu görüşleri naklederken “bizim verdiğimiz mananın tekididir” der.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 440

⁴¹⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 440.

⁴¹⁷ Hud, 11/107.

⁴¹⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, “ s. 136.

2.4.5. İbadetlerin İşârî Yorumu

Genel anlamda ibadet, kişinin Allah’a karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak Onun rızasına uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradî davranışları ifade eder.⁴¹⁹ Kelime olarak ibadet: â-b-d “عبد” fiilinin masdarı olup, “itaat etmek, tapmak, boyun eğmek, kulluk etmek”⁴²⁰ gibi manalara gelir. Terim olarak ibadet ise:

“Mükellefin, Yüce bir varlığın ululuğunu kabul edip ona baş eğmesi, onun karşısında her türlü isyanı bırakıp kendi istek ve heveslerinden vazgeçmek suretiyle ona tam bir teslimiyetle boyun eğmesi, Allah ve Resulü tarafından yapılması istenen belirli davranışları yerine getirmesidir. İslam’ın temel şartlarını teşkil eden namaz, oruç, zekât ve haccın yanında kurban kesme, itikâf, dua, Kur’ân tilaveti, hayır ve infakta bulunma gibi davranışlar ibadetin en meşhur örnekleridir.”⁴²¹

İbadetlerin zâhirî hükümleri ile fıkıh âlimleri ilgilenmişlerdir. Fıkıh kitaplarında ibadet konusu detaylı bir biçimde ele alınıp incelenmiştir. Tasavvuf ehli ise, ibadetlerin zâhirî hükümlerinden ziyade, onların manevî boyutlarına önem vermişlerdir.

Bu bağlamda Baklî, Kuşeyrî’den yaptığı nakille ibadetin manevi yönüne şöyle işâret etmektedir:

“İbadet, Allah’ı kastedenlerin bahçesi, Allah’a yönelenlerin dinlenmesi, müritlerin sakinleştiricisidir. İbadet, sevenler için ünsiyet, arifler için sevinç kaynağıdır. İbadet, onların göz nuru, bedenlerininistirâhatgâhı ve kalplerinin mutluluğudur.”⁴²²

⁴¹⁹ Muhsin Demirci, **Kur’ân’ının Ana Konuları**, M.Ü, Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 177; Nihat Tosun, **İbadet Esasları**, Ravza Yayınları, Diyarbakır 2014, s. 16-17; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 145.

⁴²⁰ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. 19, s. 233-235; Demirci, **Kur’ân’ının Ana Konuları**, s. 177; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 16-17; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 145.

⁴²¹ Ferhat Koca, “İbadet”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. 19, s. 240-247; Demirci, **Kur’ân’ının Ana Konuları**, s. 177; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 16-17; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 145.

⁴²² Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 24.

Baklî, ibadetleri, zâhirî ve şekilsel yönden daha ziyade, işârî ve manevi açıdan yorumlamıştır.

Burada, Baklî'nin abdest, namaz, zekât, oruç ve hac ile ilgili âyetlerdeki işârî yorumlarına yer vermeye çalışacağız.

2.4.5.1. Abdest

Abdest, Arapça'da “güzellik ve temizlik” mânasına gelen “vudû” (وضوء) kelimesiyle ifade edilir.⁴²³ Hadislerde vudû kelimesi sıkça geçse de, Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Kur'ân'da daha çok temizlenme ve arınmayı ifade eden “tuhur” kelimesi geçmektedir. Dini temizliği ifade etmek için Türkçe'de kullanılan abdest kelimesi, Farsça ab (su) ve dest (el) kelimelerinden oluşan ve el suyu manasına gelen birleşik bir kelimedir.⁴²⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de abdestle ilgili hükmü açıklayan âyet şöyledir:

*“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın)”*⁴²⁵. Baklî, âyeti yorumlarken, abdestin nasıl, ne zaman ve hangi ibadetler için alınacağı ile ilgili herhangi bir değerlendirme ve açıklama yapmaz. Âyetin işârî yorumunda ise şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“Âyetteki işâret, muhabbet aşkı ile yaralanan kalbten akan gözyaşları ile, “sırrını” Allah'tan başkasına bakmaktan temizlemeye yöneliktir. Esrarını bu şekilde temizleyen kişinin namazı vuslat, hareketleri kurbet, kıraati yakınlık, kıyâmı muhabbet, rükûu huşu, secdesi şuhûd, tâhiyyatı bast ve duası makbul olur.”⁴²⁶

2.4.5.2. Namaz

İslam'ın temel ilke ve ibadetlerinden biri olan ve “tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet” anlamına gelen “namaz” kavramı, Türkçe'ye Farsça'dan geçmiştir. Âyet ve

⁴²³ Abdülkadir Şener, “Abdest”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, s. 68-70.

⁴²⁴ Şener, “Abdest”, **DİA**, c. 1, s. 68-70; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 47; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 148.

⁴²⁵ Mâide, 5/6.

⁴²⁶ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 301.

hadislerde ise, bu ibadeti ifade etmek için genelde “salât”, bazen de “zikir” ve “tesbîh” kökünden türeyen kavramlar kullanılmaktadır.⁴²⁷

Salât kelimesi sözlükte, dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak anlamlarına gelir. Terim olarak ise, tekbîrle başlayıp selamla son bulan belirli söz ve hareketlerden oluşan bedenî bir ibadettir.⁴²⁸

Namaz ibadeti, İslam’da olduğu gibi önceki semavî dinlerde de farz olduğu Kur’ân’ın beyanlarından anlaşılmaktadır.⁴²⁹ Kur’ân’da, namazın farziyeti, namaz kılmanın mükâfatı ve kılmamanın cezası açık bir şekilde ifade edilmiştir.⁴³⁰

Baklî, tefsîrinde namazla ilgili âyetleri yorumlarken, namazın zâhirî yönüne değinmemektedir. Hatta zâhirî namazın kişiyi hakikî namaz olan zikirden alıkoyduğunu söylemektedir.⁴³¹ Baklî, namaz ile ilgili ayatleri işârî olarak yorumlamaktadır:

*“(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar”*⁴³² âyetini tefsîr ederken, “namazı ikame etmeyi” Rabbin huzurunda kulluk adabını muhafaza etmek olarak açıklar. Çünkü namaz, arifler için göz nuru, şavk ehli için ise, Hakk’ı müşâhede etmek olduğunu söyler.⁴³³ “Namazı ikame” etmeyi genel olarak “Allah’ı müşâhede etmek” şeklinde tefsîr eder.⁴³⁴

*“Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah’ın huzurunda durun”*⁴³⁵ âyetini açıklarken namaz kılmayı, kendisine ibadet edileni görmek şeklinde

⁴²⁷ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 350-357; Demirci, **Kur’ân’ın Ana Konuları**, s. 192; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 80; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 150.

⁴²⁸ Yaşaroğlu, “Namaz”, **DİA**, c. 32, s. 350-357; Demirci, **Kur’ân’ın Ana Konuları**, s. 192; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 80; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 150.

⁴²⁹ Meryem, 19/58-59; Enbiyâ, 21/73; En’âm, 6/162; Meryem, 19/55; Tâhâ, 20/14; Lokmân, 31/17; Âl-i İmrân, 3/39; Meryem, 19/31; Bakara, 2/177; Mâide, 5/12; Nisâ, 4/103; Hûd, 11/114; İsrâ, 17/78.

⁴³⁰ Nisâ, 4/103; Hûd, 11/114; İsrâ, 17/78; Bakara, 2/238; Nisâ, 4/162; En’âm, 6/92; A’râf, 7/170; Ra’d, 13/22; Hacc, 22/35, 41; Müminûn, 23/9; Nûr, 24/37; Fâtır, 35/29-30; Şûra, 42/38; Me’âric, 70/34.

⁴³¹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 271.

⁴³² Bakara, 2/3.

⁴³³ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 24.

⁴³⁴ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 32, 375.

⁴³⁵ Bakara, 2/238.

yorumlamıştır. Bunu da Hz. Peygamber'in "Allah'a, Onu görüyormuş gibi ibadet et"⁴³⁶ hadisine dayandırmıştır.

Baklî, "Namazı bitirince de ayakta iken, otururken ve yatarken Allah'ı anın. Güvenlik içinde olduğunuzda namazı gerektiği gibi kılın. Şüphe yok ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir"⁴³⁷ âyetini tefsîr ederken, namazı zikir olarak açıklar, gerçek zikrin ise, zikredilenin nuru olduğunu söyler. Şeklen kılınan namaz hakiki zikre mani olduğu için, bu âyette, Yüce Allah zâhirî namaz sonrası kullarından her daim onu zikretmelerini istemiştir.⁴³⁸

"Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir"⁴³⁹ âyetini açıklarken, gerçek namazın zikir yardımıyla kalbin huzuru, fikir yardımıyla da murakabe ile kılınan namaz olduğunu söyler. Dolayısıyla zikir, namazdaki "hayâsızlık" olan gafleti, fikir ise, namazdaki "kötülük" olan kötü düşünceleri bertaraf eder.⁴⁴⁰

Baklî'ye göre namazın zâhirî ve bâtını adabı vardır. Zâhirî olanlar, namazın rükün ve şartlarına riâyet etmektir. Bâtını ise, ahireti görmeye engel olan kötü düşüncelerden uzak olmak, namazda Allah'ı görmekle rükün ve şekillerde kaybolmak, sonra da müşâhede makamında yok olmak şeklinde tanımlar.⁴⁴¹

"Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını; çünkü sabah namazı şahitlidir"⁴⁴² âyetini tefsîr ederken de, namazın beş makamının olduğunu şöyle sıralar:

⁴³⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 94.

⁴³⁷ Nisâ, 4/103.

⁴³⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 271.

⁴³⁹ Ankebût, 29/45.

⁴⁴⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 155.

⁴⁴¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 94.

⁴⁴² İsrâ, 17/78.

“Havf” makamında kılınan muvasala namazı, “ravh” makamında kılınan şuhûd namazı, “sır” makamında kılınan münâcât namazı, “kalb” makamında kılınan huzur namazı ve “nefis” makamında kılınan mütavaâ ve inkiyad namazı.⁴⁴³

*“Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah’a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir”*⁴⁴⁴ âyetini açıklarken, sabır ile makamları, namaz ile müşâhedeyi talep edin. Sabır ile bedenlerinizi, namaz ile de ruhlarınızı temizleyin⁴⁴⁵ der.

Baklî, seferde namazların kısaltılabileceğini bildiren Nisâ sûresinin 101. âyetinin tefsîrinde, “ bu âyet, marifet ve muhabbet denizlerinde gark olan, müşâhede ehli için ruhsattır. Zira onların vecd hali ile hizmet vakti çakışınca, Allah’tan bir lütuf olarak farz olan hükümlerin onlar için teshîl edilmesi caizdir.”⁴⁴⁶

Nisâ sûresî *“Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдың zaman”*⁴⁴⁷ âyetinin tefsîrinde ise, şöyle der:

“Bu âyet, kendisinde bir nefeslik bile can bulunduğu sûrece, ne korku ne de güven halinde kişinin kulluk vazifelerinin kalkmayacağını ifade eder. Şâyet kalkmış olsaydı, resul, nebî ve velîlerin seyyidi olan Hz. Muhammed (s.a.v), havf makamında farzları eda etmekle emrolunmazdı.”⁴⁴⁸

2.4.5.3. Oruç

Oruç kelimesi, sözlükte “bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak” anlamına gelen “savm” (صوم) kelimesinin Türkçe karşılığıdır.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 94.

⁴⁴⁴ Bakara, 2/45.

⁴⁴⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 47.

⁴⁴⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 269.

⁴⁴⁷ Nisâ,4/102.

⁴⁴⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 270.

⁴⁴⁹ Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, c. 33, s. 416-417; Demirci, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, s. 205; Tosun, *İbadet Esasları*, s. 243; Akay, *Kuşeyrî ve Tefsîri*, s. 158.

Terim olarak Oruç, “Tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar şarî tarafından belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsi münasebetten uzak durmaktır.”⁴⁵⁰

Baklî, tefsîrinde işârî olarak yorumladığı ve zâhirî hükmüne değinmediği ibadetlerden biri de oruçtur. Baklî, Kur’ân’da orucun farzietini bildiren Bakara sûresinin:

*“Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır”*⁴⁵¹ âyetlerinin tefsîrinde, buradaki nida ve hitabın “ashabü’l-kulûb” ve göklerde müşâhede hilalini talep edenlere olduğunu söyler ve âyeti şöyle tefsîr eder:

“Ey yakîn ehli, beşeriyet kirinden arınmanız, emniyet ve kurbet makamına erişmeniz için, sizden önceki resuller, nebiler, arif ve muhiplere farz kıldığımız gibi sizlere de, dünyadan imsak etmenizi farz kıldık. Çünkü siz müşâhedeye talip olduğunuz için kulluk makamında ki tabii şeylerden korunmanız gerekir.”⁴⁵²

Baklî, âyetteki “sayılı günler”i, dünya hayatındaki günler olarak tefsîr eder ve burada Yüce Allah’ın dostlarına dünya hayatının geçici olduğunu, yakın zamanda kendisine kavuşacaklarını, dolayısıyla sabretmeleri gerektiğini söyler.⁴⁵³ “Orucu tutmakta zorlananlar” kısmı ve devamında ise, hakkıyla dünya hayatında zühdü yaşayamayanların ödemeleri gereken fidyenin, Allah dostlarına hizmet etmek olduğunu söyler.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Yitik, “Oruç”, **DİA**, c. 33, s. 416-417; Demirci, **Kur’ân’ın Ana Konuları**, s. 205; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 243; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 158.

⁴⁵¹ Bakara, 2/183-184.

⁴⁵² Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 75.

⁴⁵³ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 75.

⁴⁵⁴ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 75.

2.4.5.4. Zekât

Zekât, sözlükte “artma, arıtma, övgü ve bereket” manalarına gelir. Terim olarak “Allah’ın, Kur’ân’da zikredilen sınıflara verilmek üzere farz kıldığı, dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belirli pay” demektir.⁴⁵⁵ Sadaka kelimesi de terim olarak zekâtla eş anlamlıdır.⁴⁵⁶

Bu bağlamda Baklî, Tevbe sûresî 60. âyetindeki “sadakalar” kavramını farz olan zekât şeklinde tefsîr eder. Bu zekâtın, Yüce Allah tarafından, murâkabe, müşâhede ve diğer makamlar ehline verilmek üzere, dünya ehli olan varlıklı kişilere farz kılınmıştır.⁴⁵⁷

Baklî, Kur’ân’daki zekâtla ilgili âyetleri genel olarak işârî bir biçimde yorumlamaktadır. Meryem sûresinin 31. âyetindeki “salât” kelimesini zâhirî ibadet, “zekât” kelimesini ise, varlığını ona adanmak şeklinde tefsîr eder.⁴⁵⁸ Â’râf sûresinin 156. âyetinde geçen “zekât” kelimesini “Allah huzurunda ona yaklaşmak için nefislerini “zeb” (kesmek)” olarak yorumlar.⁴⁵⁹

Baklî, En’âm sûresinin “Çardaklı ve çardaksız bağları, değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytin ve narları meydana getiren O’dur. Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”⁴⁶⁰ âyetinin işârî yorumunda da şunları söyler:

“Ekinleri, birbirine benzeyen ve benzemeyen” kısmının tefsîrinde, “bazı makamların birbirine yakın, bazılarının ise uzak olduğunu, zira bunlar, muâmelat, haller, mükâşefât, sırlar ve nurlar olmak üzere kısımlara ayrıldıklarını, dolayısıyla bu bahçelerin Rabbi olan Allah “hasat günü de hakkını verin” sözü ile, bu hal ve makam sahiplerine, bunların zekâtını müritlerine vermelerini emretmiştir. Bu gaybi nimetleri

⁴⁵⁵ Mehmet Erkal, “Zekât” **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 44, s. 197-207; Demirci, **Kur’ân’ın Ana Konuları**, s. 196; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 276; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 158.

⁴⁵⁶ Erkal, “Zekât” **DİA**, c. 44, s. 197-207.

⁴⁵⁷ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 26.

⁴⁵⁸ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 2, s. 459.

⁴⁵⁹ Baklî, **Arâisü’l-Beyân**, c. 1, s. 481.

⁴⁶⁰ En’âm, 6/141.

gizleyerek paylaşımlarında cimrilik edip, israf etmeme hususunda onları uyarmıştır. “Çünkü Allah israf edenleri sevmez”.⁴⁶¹

Baklî, Bakara sûresinin: “Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever”⁴⁶² âyetini tefsîr ederken, infakın, zahitlerin, muhibblerin ve ariflerin olmak özere, üç kısma ayrıldığını söyler. Zahitlerin infakı, insanlar istifade etsinler diye, dünyayı tüm lezzetleriyle terk etmek ve nefislerini Allah yoluna kurban etmektir.⁴⁶³ Muhibblerin ki, Hak’tan aldıklarını Hak ehline vermektir. Ariflerin ise, fenâ makamında ruhlarını kurban etmektir.⁴⁶⁴

Baklî, “Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir”⁴⁶⁵ âyetini tefsîr ederken ise, infak ehlinin dört tabakaya ayrıldığını, bunların “Muamelat ehli”, “Hâlât ehli”, “Marifet ehli” ve “Tevhid ehli olduklarını söyler ve herbirinin kendi içinde on (10) kısma ayrıldığını, her birinin infakını da farklı bir şekilde yorumlar.⁴⁶⁶

Baklî’nin işârî olarak yorumladığı bir diğer âyet de Bakara sûresinin “Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz”⁴⁶⁷ âyetidir. Baklî, “âfv” (عفو) (ihtiyaç fazlası)’ın, arifler nezdinde, “mâsivâ” yani Allah dışındaki her şey olduğunu, dolayısıyla havas, Allah rızasını elde etmek ve kendi isteklerini terk etmek için sevdikleri şeyleri infak ederler. Âvam ise, mallarını korumak için ihtiyaç fazlasını verirler” şeklinde tefsîr eder.⁴⁶⁸

⁴⁶¹ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 402.

⁴⁶² Bakara, 2/195.

⁴⁶³ Benzer yorumlar için bkz, Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 114, 118, 511.

⁴⁶⁴ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 79; Benzer yorumlar için bkz, Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 114, 118, 481, 511.

⁴⁶⁵ Âl-imrân, 3/92.

⁴⁶⁶ Geniş bilgi için bkz, Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 167-180.

⁴⁶⁷ Bakara, 2/219.

⁴⁶⁸ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 90-91.

Baklî'nin işârî olarak yorumladığı zekâtla ilgili bir diğer âyet de Tevbe sûresinin 60. âyetindeki zekâtın verileceği sınıflardır. Bunu Zâhir-Bâtın başlığı altında da ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağız.

2.4.5.6. Hac

Sözlükte, “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” gibi anlamlara gelen hac, terim olarak, imkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman diliminde Kâbe’yi tavaf etmek, Arafat vakfesini yapmak, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder.⁴⁶⁹

Baklî'nin işârî olarak yorumladığı ibadetlerden biri de hac ibadetidir. Baklî, Âl-i İmrân sûresî *“Orada apaçık deliller, İbrâhim’in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir”*⁴⁷⁰ âyetini şöyle tefsir etmektedir:

“Hac, Allah tarafından kullarına, şükürlerini ifa etmeleri ve Allah’ın azametini müşâhede etmeleri için, mallarını, canlarını ve ruhlarını feda etmek üzere, beytini ziyaret, cemalini müşâhede etmek için farz kılınmış bir ibadettir.”⁴⁷¹

Baklî, Allah’ın beytini (evini) hac etmek niyetiyle kastedenlerin üç kısma ayrıldığını söyler. Bunlardan bir kısmı sevap kazanmak için mallarıyla Allah’ın beytini ziyaret ederler. Bir kısmı da Allah’ın rızasını kazanmak için, dünya ve içindekinden arınmış kalpleriyle Allah’ın beytini ziyaret ederler. Bir kısmı da beytin sahibini müşâhede etmek için orayı ziyaret ederler. Dolayısıyla zâhir ehli, yasaklardan korunmak için ihrama girerler, farz ve vecibelerini yerine getirmekle de ihramdan çıkarlar. Bâtın ehli ise, dünya ve kâinata bakmaktan ihrama girerler, dünyada oldukları sûrece de Allah’ı müşâhede etmekle ihramdan çıkmazlar.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Ömer Faruk Harman, “Hac” **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2003, c. 14, s. 382-386; Demirci, **Kur’ân’ın Ana Konuları**, s. 209; Tosun, **İbadet Esasları**, s. 317; Akay, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, s. 167.

⁴⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/97.

⁴⁷¹ Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 179.

⁴⁷² Baklî, **Arâisü'l-Beyân**, c. 1, s. 180.

Baklî, âyetin “*Orada apaçık deliller, İbrâhim’in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur*” kısmını açıklarken, bunun marifet, tevhid, fenâ, bekâ, sekr, sahv, rıza, teslimiyyet, sıdk, istikamet, mürâkabe, muhabbet, aşk ve tefekkür makamları olduğunu söyler ve her bir makamın ayrı bir emniyet sağladığını detaylı bir şekilde açıklar.⁴⁷³

Bakara sûresinin “*Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin*”⁴⁷⁴ âyetini tefsîr ederken, şöyle demektedir:

“Yüce Allah, hakikat ehline, imkânları dâhilinde dünyadan el etek çekmelerini, beşeriyetin kusur ve kirlerinden marifet nehirleriyle yıkanmalarını ve kurbet makamına ulaşmaları için niyetlerini tamamlamalarını vacip kıldı.” Ayrıca Baklî, Hac’ın tamamlanmasını rububiyyet makamını görmeye ulaşmak, umre ise, kulluk makamının hakikatine ulaşmak olarak açıklar. Ona göre hac ibadeti temkin ehli için, umre ise, telvin ehli içindir.⁴⁷⁵ “İhsar” beşeri özelliklerin kişiyi, hakikat semalarında dolaşmaktan alıkoymasıdır. Müşâhedeye engel olmasıdır. “Hedy” ise, kişinin bu engelin kalkıncaya kadar kendisini Allah’a feda etmesidir.⁴⁷⁶

Baklî, “*Hac bilinen aylardadır*”⁴⁷⁷ âyetini tefsîr ederken, ibadetlerin belli bir vakit içerisinde yapılmasının, iki sebepten olabileceğini söyler. Bunlardan birincisi, kulların Allah’a hizmette bıkkınlık yaşamamaları, ikincisi ise, marifet ehlinin zâhirî ibadetlerin sorumluluğundan kurtulup Rahman’ı müşâhede etmeye yönelmelerini sağlamaktır.⁴⁷⁸

Baklî, “*Sonra insanların dalga dalga ilerlediği yerden siz de ilerleyin*”⁴⁷⁹ âyetini ise, “müşâhede makamına ulaştıktan sonra, vecd denizlerinde yok olmamak için, âvam insanlar gibi zâhirî ibadetlerle meşgul olun”⁴⁸⁰ şeklinde yorumlamaktadır.

⁴⁷³ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 176-179.

⁴⁷⁴ Bakara, 2/196.

⁴⁷⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 80.

⁴⁷⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 81.

⁴⁷⁷ Bakara, 2/197.

⁴⁷⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 81.

⁴⁷⁹ Bakara, 2/199.

⁴⁸⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 82.

Baklî'ye göre hac ile ilgili kavramlar birer sembol olabilirler. “Kâbe” kalbi, “hacer-i esved” göğüsü, “beled” sureti, “safa” aklı, “merve” ilmi, “minâ” hilmi, “meş’âr” zikri, “ârafat” marifeti, “harem” makam ve halleri, “badiye” nefsi “hacı” (hac eden kişi) mukaddes ruhu sembolize etmektedir.⁴⁸¹ Yine ona göre “safa” müşâhede makamına erişmek için marifet nuruyla ruhlarını arındıran ariflerin yükselme noktası, “merve” ise, sevap ve mükâfat elde etmek için, bedenlerini nedamet gözyaşlarıyla temizlemek için zahitlerin takip ettikleri yoldur.⁴⁸²

2.5. ZÂHİR-BÂTIN AÇISINDAN ARÂİSÜ’L-BEYÂN

Arâisü’l-Beyân tefsîrine baktığımızda âyetler tefsîr edilirken zâhir-bâtın dengesinin gözetildiğini söylemek mümkün değildir. Baklî her ne kadar Kur’ân’ı sadece bâtınî/işârî olarak tefsîr etmeye çalıştığını söylese⁴⁸³ de bazı âyetleri, zâhirî olarak tefsîr ettiği de görülmektedir.

Baklî’nin tefsîrini zâhir-bâtın açısından ele aldığımızda, bazı âyetleri sadece zâhirî olarak, bazılarını da sadece bâtınî olarak, bazılarını da hem zâhirî hemde bâtınî olarak yorumladığını görürüz.

2.5.1. Zâhirî Yorum

Baklî’nin sadece zâhirî olarak yorumladığı âyet sayısı oldukça azdır. Bundan dolayı, bu başlık altında verebileceğimiz örnek sayısı da az olacaktır.

Mesela;

*“Kadınlar sizin ekeneginizdir; ekeneginize hangi taraftan isterseniz oradan varın. Kendiniz için de önceden hazırlık yapın. Allah’tan sakının ve bilin ki O’na kavuşacaksınız. Müminleri müjdele”*⁴⁸⁴ âyetini şöyle yorumlamaktadır:

“Allah, çocuk talebi için eşleriyle beraber olmak isteyen kullarını, takvalı olmaları ve doğru bir niyet üzeri olmaları hususunda onları tedip etmektedir.”⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 182.

⁴⁸² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 70.

⁴⁸³ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 13.

⁴⁸⁴ Bakara, 2/224.

⁴⁸⁵ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 92.

Görüldüğü gibi Baklî, âyetin işârî yorumuna değinmeden direkt zâhirî olarak yorumlamıştır.

Yine “*Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın*”⁴⁸⁶ âyetini tefsîr ederken şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Allah’ın buradaki muradı, kullarını eşlerinden boşamak istedikleri vakit, onlara beraber geçirdikleri zamana riâyet etmeleri ve bunu temizlik (tuhr) döneminde yapmaları hususunda onları uyarmaktır.”⁴⁸⁷

2.5.2. Bâtınî Yorum

Baklî’nin tefsîrinde sadece bâtinî/işârî olarak yorumladığı âyet sayısı oldukça fazladır. Bunların bazıları, kabul edilebilir bâtinî/işârî yorumlar kategorisinde, bazılarının ise, Bâtıniyye fırkasının yorumlarına benzer bir şekilde akıl sınırları dışına çıkan yorumlar kategorisinde olduğunu söyleyebiliriz.

Mesela:

“*Ey peygamber! İnkârcılara ve münafiklara karşı cihad et, onlara sert davran; onların varacağı yer cehennemdir ve bu ne kötü bir sondur!*”⁴⁸⁸ âyetini tefsîr ederken, âyetteki “الْكُفَّارُ” kelimesini “nefsi emmare”, onunla “cihadı”da, şehvi duygularını öldürmek şeklinde yorumlamaktadır. Âyetteki “وَالْمُنَافِقِينَ” kelimesini ise, “iblis ve onun askerleri”, onlarla “cihadı”da, daimi açlık ile onların vesveseleriyle mücadele etme şeklinde açıklar.⁴⁸⁹ Görüldüğü gibi Baklî, âyeti, zâhirî manası olan kâfirler ve münafiklara karşı cihada hiç değinmeden, âyeti zâhirî bağlamından kopararak ve cihadın bir türü olan nefsi emmare şeklinde yorumlamıştır. Kanaatimizce Baklî, bu yorumu, Peygamber efendimize nisbet edilen, “*Küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz.*”⁴⁹⁰ hadisine dayanarak yapmaktadır.

⁴⁸⁶ Talak, 65/1.

⁴⁸⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 433.

⁴⁸⁸ Tevbe, 9/73

⁴⁸⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 33

⁴⁹⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, c. 1, s. 424.

Baklî'nin bu tür yorumlarından biri de, Bakara sûresinin 229. âyetindeki, “Talak” kavramıyla ilgili yapmış olduğu yorumdur. Bunu daha önce zikrettiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

Baklî'nin âyeti zâhirî bağlamından koparıp, akıl sınırları zorlayan yorumlarından bazıları ise şunlardır:

“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculuk halinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayakyolundan gelirse ya da kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin); yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır.”⁴⁹¹ âyetinin işârî yorumunu şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“Âyetin hitabı, Allah'ın muhabbet şarabından içip, Allah'ın zatı, sıfatı ve esmâsı ile sarhoş olan aşk, muhabbet ve şavk ehlinedir. Âyetteki “سكاری” kelimesi de tasavvuftaki sekr halini ifade etmektedir. Bu halde olanların geceyi gündüzden, gündüzü geceden ayırt edemediklerinden dolayı, bu hallerinden uyayıncaya kadar, namazın zâhirî şeklinden sorumlu değildirler. Dolayısıyla uyanıncaya kadar namaz kılmamaları gerekmektedir.⁴⁹² Görüldüğü gibi Baklî, içkinin haram oluşu aşamalarından birini ifade eden bu âyeti, bağlamından kopararak tamamen işârî bir şekilde yorumlamıştır. Yaptığı bu işârî yorum, âyetin zâhirî manasına ve âyetin bağlamına da uymamaktadır.

Baklî'nin bu tür yorumlarından biri de, Tevbe sûresinin “Güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için -Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sûrece- sorumluluk yoktur. İyi niyet sahiplerini sorumlu tutmak olmaz. Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir”⁴⁹³ âyetidir.

Baklî, bu âyetin, “vücutlarını mûcâhede, nefislerini riyazet ve kalplerini de daimi zikirle eriten, murakabe ve müşâhede ehli için” olduğunu söyler. Ona göre bu

⁴⁹¹ Nisâ, 4/43.

⁴⁹² Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 250.

⁴⁹³ Tevbe, 9/91.

tür insanlar, müşâhede makamına ulaştıkları için, Yüce Allah onlardan ubudiyyet sorumluluğunu ve imtihan korkusunu kaldırmıştır.⁴⁹⁴

Baklî, hastalık ve benzeri sebeplerden dolayı savaşa katılamayanlarla ilgili olan bu âyeti, bağlamından kopararak sadece belli bir zümreye has kılarak yorumlamış ve bunların dini açıdan sorumlu olmadıkları sonucunu çıkarmıştır.

Bu duruma başka bir örnek de Nahl Sûresinin: “*Onlar Allah’ın nimetlerini biliyor, ama sonra kalkıp nankörlük ediyorlar. Onların çoğu inkârcıdır!*”⁴⁹⁵ âyetidir.

Baklî, âyetteki, “nimetleri”, Allah’ın dostları, nimetlerin “inkârını” da, kerametlerini inkâr etme olarak yorumlamaktadır.⁴⁹⁶

2.5.3. Hem Zâhirî Hem Bâtınî Yorumlar

Baklî bazı âyetleri hem zâhirî hem de bâtinî olarak yorumlamıştır. Mesela Tevbe sûresinin “*Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah’ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir*”⁴⁹⁷ âyetini şöyle yorumlar:

“*Sadakalar*”, farz olan zekâttır. Yüce Allah, malı olanların zekâtlarını sekiz sınıfa vermelerini emretmiştir. Bu sekiz sınıfı işârî olarak şöyle yorumlar:

“*Yoksullar*” kalpleri ve bedenleri ile âlemden soyutlananlardır.

“*Düşkünler*” nefisleriyle kulluk içimde, kalpleriyle de rabbani nurlar içinde olanlardır.

“*Sadakaların toplanmasında görevli olanlar*” Allah’tan alıp, Allah için veren temkin ehlidir.

⁴⁹⁴ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 37.

⁴⁹⁵ Nahl, 16/83.

⁴⁹⁶ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 330; benzer yorumlar için bkz, Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 3, s. 61-63.

⁴⁹⁷ Tevbe, 9/60.

“*Kalpieri kazanılacak olanlar*” kalpleri ile Allah’ın sevgisinin yolunu tutan müritlerdir.

“*Âzat edilecek köleler*” kalpleri Allah’ın sevgisi ile rehin olanlardır.

“*Borçlular*” kullukla ilgili dini vecibelerini yerine getirmedikleri için sûrekli ibadetle meşgul olanlardır.

“*Allah yolunda*” (*çalışanlar*) mücahede yolu ile nefisleriye mücadele edenlerdir.

“*Yolda kalmışlar*” kalpleri ve ruhlarıyla sonsuzluk vadisinde, akıllarıyla âyetler yolunda, nefisleriyle de velâyet ehlini talep etme yolunda olanlardır.⁴⁹⁸ Görüldüğü gibi Baklî, âyetin bir kısmını zâhirî, bir kısmını ise bâtinî olarak yorumlamaktadır.

Yine Mâide sûresinin “*Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir*”⁴⁹⁹ âyetini “*Nefsini bilen Rabbini de bilir*” hadisine de dayanarak şöyle bir değerlendirme yapıyor:

“Yüce Allah, burada bizden, nefs-i emmare’yi tanımamız istemektedir. Zira onu boş bırakırsak ilahlık iddiasında bulunur. Âyetin işârî olan bu yorumu, zâhirî manası olan emr-i bi’l-ma’ruf nehy-i ani’l-münker ilkesine ters değildir.”⁵⁰⁰ Görüldüğü gibi Baklî, âyetin bir zâhirî manasının olduğunu, bâtinî yorumu olan nefs-i emmare’nin de bu manaya zıt olamadığını söylemektedir.

Baklî’nin hem zâhirî hem de bâtinî olarak yorumladığı bir diğer âyet ise, En’âm sûresî “*Rabbinden sana vahyolunana uy. O’ndan başka tanrı yoktur. Müşriklerden yüz çevir*”⁵⁰¹ âyetidir. Âyetiin zâhirî hitabının peygamber efendimize, bâtinî hitabının ise, velîlere olduğunu söylemektedir.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 26-27.

⁴⁹⁹ Mâide, 5/105.

⁵⁰⁰ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 333.

⁵⁰¹ En’âm, 6/106.

⁵⁰² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 391.

Baklî'ye göre Nisâ sûresinin “*Resûlullah’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur, yüz çevirenlere gelince seni onlara bekçi olarak göndermedik*”⁵⁰³ âyetinin zâhirî “vesile”ye delalet eder, yani resule itaat eden kişi, onun vesilesiyle Allah’a itaat etmiş olur. Bâtını ise “âynü’l-cem” makamına işâret eder. Zira Resûlullah, Hakk’ın aynasıdır. Hak, ondan halka tecellî eder. Dolayısıyla ona olan itaat, aslında Allah’adır.⁵⁰⁴

Nisâ sûresinin “*Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile!*”⁵⁰⁵ âyeti hakkında da şöyle demektedir:

Âyetin zâhirî manası, Allah’ın emir ve yasaklarına uymayanları korkutmaktır. Bâtınî manası, Allah’a kavuşmak için yanıp tutşanlara bir yol gösterme/müjdedir. Zira, ölüm ile, fani dünyadan kurtulup, Yüce Allah’a kavuşacaklar. Bu da, Allah dostları için, ölümün bir imtihan ve sıkıntı olmadığını, aksine bir müjde olduğunu göstermektedir.⁵⁰⁶

2.6. BAZI TASAVVUFÎ MESELELER AÇISINDAN ARÂİSÜ’L-BEYÂN

Bu başlık altında, tasavvuf ehli tarafından dillendirilen ve Baklî’nin de tefsîrinde değindiği bazı tasavvufî meseleleri ele almaya çalışacağız.

2.6.1. Hakikat-i Muhammediyye

Hakikat-i Muhammediyye fikri, tasavvufî düşüncede, yaratılan ilk şeyin Nur-i Muhammedî olduğu düşüncesine dayanır.⁵⁰⁷ Hakikat-i Muhammediyye düşüncesine göre her şeyin kaynağı, mutlak varlıktan ilk tecellî eden bu Nûr’dur. Allah’tan başka hiçbir şey yokken ilk defa hakikat-i Muhammediyye var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve onun için yaratılmıştır. Âlemin var olma sebebi ve gayesi bu hakikattir. İlk ilâhî tecellî olması sebebiyle “taayyün-i evvel”, sevgi tarzında tecellî olması dolayısıyla “taayyün-i hubbî” adı da verilen nûr-ı Muhammedî zuhur ettikten sonra,

⁵⁰³ Nisâ, 4/80.

⁵⁰⁴ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 263.

⁵⁰⁵ Nisâ, 4/78.

⁵⁰⁶ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 261.

⁵⁰⁷ Mehmet Demirci, “*Hakikat-i Muhammediyye*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. 15, s. 179-180.

her şey ondan ve onun için yaratılmıştır. Resûl-i Ekrem'in ruhu ve nuru bütün insanlardan, peygamberlerden, hatta meleklerden önce var olduğundan Hz. Muhammed (s.a.v) insanlığın mânevî babasıdır. Hz. Âdem insanların maddî babası (Ebû'l-beşer), Hz. Peygamber ruhların babası (Ebû'l-ervâh) dır. Hakikat-i Muhammediyye fikri, özellikle tasavvuf ehli tarafından sık sık kullanılan ve Peygamber Efendimiz'e nispet edilen, “*Ben Nebî iken Âdem henüz toprak ile su arasında idi (çamurdu).*” “*Allah ilk defa benim nurumu yarattı*”, “*Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım*” şeklindeki hadislerle dayandırılmaktadır.⁵⁰⁸

Hakikat-i Muhammediyye fikrine ilk defa Sehl b. Abd'ullah et-Tüsterî'de (ö. 283/896) rastlanır. Fakat Tüsterî, “Hakikat-i Muhammediyye” yerine “Nûr-i Muhammed” kavramını kullanmaktadır. Tüsterî, Bakara sûresinin 30., A'râf sûresi 172. ve Nûr sûresinin 35. âyetlerini tefsîr ederken Nûr-i Muhammedî kavramını kullanmış ve bu nurun ilk yaratılan şey olduğunu ifade etmiştir. Özellikle, A'râf sûresinin “*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler*”⁵⁰⁹ âyetini tefsîr ederken “zürriyetler (yaratılmışlar) üçtür, biricisi, Hz. Muhammed, ikincisi, Hz. Muhammed'in nurundan yaratılan Hz. Âdem, üçüncüsü ise, Hz. Âdem'in zürriyetidir.”⁵¹⁰

Hakikat-i Muhammediyye fikrini savunanlardan biri de Hallâc-ı Mansûr'dur. Hallâc, *Kitâbü't-Tavâsîn*'in “Tâsînü's-sirâc” bölümünde bu konuya değinmiştir. Baklî'de, *Kitâbü't-Tavâsîn*'in bir şerhi niteliğinde olan *Şerh-i Şathiyyât'ta*⁵¹¹ bunu güzel ifadelerle tasvir etmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁸ Demirci, “*Hakikat-i Muhammediyye*”, **DİA**, c. 15, s. 179-180.

⁵⁰⁹ Âraf, 7/172.

⁵¹⁰ Bkz, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsterî, **Tefsîrü't-Tüsterî**, (cem eden, Ebû Bekr Muhammed el-Beledî, nşr. Muhammed Ali Beyzunî), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t. y, s. 27, 69, 111.

⁵¹¹ Hoca, **Rûzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşfu'l-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, s. 69; Uludağ, “*Şarh-i Şathiyyat*”, **DİA**, c. 38, s. 568-569.

⁵¹² Ebû'l-Mugîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beydâvî (Hallâc-ı Mansûr), **Kitâbü't-Tavâsîn'in**, “Tâsînü's-sirâc” bölümü, y.y, t.y, s. 161-166; Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, **Şarh-i Şathiyyat**, y.y, t.y, s. 177-181; Demirci, “*Hakikat-i Muhammediyye*”, **DİA**, c. 15, s. 179-180.

Hakikat-i Muhammediyye fikrine daha çok yer veren bunu sık sık dillendirenlerden biri de, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. İbnü'l-Arabî, insanla ilgisini dikkate alarak hakikat-i Muhammediyye'ye insân-ı kâmil adını verir. Çünkü insân-ı kâmil varlığın bütün hakikatlerini kendinde toplar ve bu özelliğiyle Allah isminin mazharıdır. Bilgi ve ilham bakımından ele alınınca hakikat-i Muhammediyye bütün peygamberlerin ve velîlerin ledünnî ve bâtinî bilgileri aldıkları kaynaktır. Aynı zamanda bu hakikat Hak'tan gelen feyzin halka ulaşmasında aracı olur.⁵¹³

Hakikat-i Muhammediyye görüşünü en güzel biçimde tasvir edenlerden biride Abdülkerîm el-Cîlî'dir. (ö. 832/1428) Cîlî'de İbnü'l-Arabî gibi, insanla ilgisini dikkate alarak hakikat-i Muhammediyye'ye insân-ı kâmil adını verir. Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il* adlı eserinde “insân-ı kâmil” konusunu ele alır. Cîlî'ye göre “insân-ı kâmil” Hz. Muhammed'dir ve ilk yaratılan da onun nurudur. Cîlî, bu görüşünü hadis olarak rivâyet ettiği, “Allah ilk defa benim nurumu yarattı” hadisine dayandırmaktadır.⁵¹⁴

Bakli de Hakikat-i Muhammediyye fikrini savunanlardandır. O, “hakikat-i Muhammediyye” yerine “nûr-i Muhammediyye” kavramını kullanır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi hem, *Şerh-i-Şathiyyat* isimli eserinde hem de tefsîrinde bunu açıkça dile getirmektedir.

Mesela, Nisâ sûresinin “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilen Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir”⁵¹⁵ âyetini tefsîr ederken, âyetteki “من نفس واحدة” “bir tek nefisten” oradaki nefis, Hz. Muhammed'in nuru olduğunu söyler. Ona göre, yer ile gök arasında yaratılanların ilki Hz. Muhammed'in nurudur. Daha sonra yaratılanların tamamı bu nurdan yaratılmıştır.

⁵¹³ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî, **Fususü'l-Hikem**, (talikat, Ebû'l-Âlâ Âfîfî), Dârü'l-Kütübî'l-Ârabî, Beyrût, t.y, s. 35-39; Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî, **el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye**, y.y, t.y, c. 1, s. 130-134; Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, **DİA**, c. 15, s. 179-180.

⁵¹⁴ Abdülkerîm b. İbrahim el-Cîlî, **el-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il**, (tashih ve talik, Fatîn Muhammed Halil), müessetü tarihi'l-Arabiyyâ, Beyrut 2000, c. 2, s. 144.

⁵¹⁵ Nisâ, 4/1.

Bunu da hadis olarak naklettiği “اول ما خلق الله نوري” “Allah’ın yarattığı ilk şey benim nurumdur” hadisine dayandırmaktadır. Hz. Muhammed’i “Âdem-i evvel, “آدم الاول” Hz. Âdem-i’de Âdem-i sâni “آدم الثاني” olarak görmektedir.⁵¹⁶

Benzer bir değerlendirmeyi, Enbiyâ sûresinin “(Resûlüm!) Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik”⁵¹⁷ âyetini tefsîr ederken de yapmaktadır. Hz. Muhammed’in (s.a.v) âlemlere rahmet oluşunu şöyle açıklar: “Allah her şeyden önce Hz. Muhammed’in nurunu yaratmıştır. Yer ve gök arasındaki tüm varlıklar onun nurundan sonra yaratılmıştır. Dolayısıyla onun, yokluk âleminde varlık âlemine gönderilmesi tüm kâinat için bir rahmettir. Çünkü tüm kâinatın var olma sebebi kendisidir. Bundan ötürü kendisi de tüm âlem için bir rahmettir.”⁵¹⁸ Görüldüğü gibi, bazı muatasavvıfların “Hakikat-i Muhammediyye” olarak isimlendirdiğini Baklî, “nur-i Muhammed” olarak isimlendirmektedir. Nisâ sûresinin “من نفس واحدة” “bir tek nefisten” âyeti ile Enbiyâ sûresinin “Seni âlemlere rahmet olarak gönderdik” âyetini bu çerçevede açıklamaktadır.

Baklî’nin Hakikat-i Muhammediyye fikri ile irtibatlandığı bir diğer âyet de En’âm sûresî “O’nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben müslümanların ilkiyim”⁵¹⁹ âyetidir. Baklî’ye göre bu âyet, ilk yaratılan şeyin onun nuru olduğuna işâret etmektedir.⁵²⁰

Benzer bir değerlendirmeyi Zuhurf sûresinin “Rahmânın çocuğu olsa ona ibadet edenlerin başında ben olurum”⁵²¹ âyetinin tefsirinde yapmaktadır. Onun ilk ibadet edecek oluşu, onun ilk yaratılan olmasından dolayıdır.⁵²²

Hakikat-i Muhammediyye fikrini farklı bakış açılarıyla değerlendirip ve farklı anlamlar yükleyenler de olmuştur. Örneğin bu düşünceyi, ontolojik bir hakikat olarak

⁵¹⁶ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 329-330.

⁵¹⁷ Enbiyâ, 21/107.

⁵¹⁸ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 2, s. 528.

⁵¹⁹ En’âm, 6/163.

⁵²⁰ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 409.

⁵²¹ Zuhurf, 89/81.

⁵²² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 3, s. 284:.

Hız. Peygamber'in tarihsel şahsiyetinden bağımsız bir şekilde değerlendirenler olmuştur. Nûr-i Muhammediyye'nin, varlığın başlangıcı veya ilkesi şeklinde düşünenlere göre bunun bizzat Hız. Muhammed'in ruhu ile ilgili olma mecburiyeti bulunmaz, sadece bu kavram ilk varlığa isim olarak verilmiştir.⁵²³

Hakikat-i Muhammediyye fikrinin, Hız. Peygamber'i, herhangi bir ırkın mensubiyetinden kurtarıp onu evrenselleştirdiği şeklinde değerlendirenler de olmuştur. Yaşar Nuri Öztürk'e göre o, hiçbir beldenin, iklimin, soyun çocuğu değildir. O, ne Doğuya ne de Batıya nispet edilebilir. O bütün insanlığın, hatta bütün varlığın süzülmesiyle elde edilmiş bir cevherdir. Onun belli bir bölgede doğup ve yetişmiş olması, doğa kanunlarının bir gereğidir. Onun âlemlere rahmet olarak gönderilmesinin bir anlamı da budur. Kur'ân'ın peygamberlerden bahsederken kullandığı "istafâ" (اصطفی) (seçip süzme) tabiri onların çeşitli ırkların süzölmüş ve arınmış bir örneği oldukları keyfiyetini ifade etmektedir. Öztürk'e göre, Muhammed Hamidullah'ın aşağıdaki değerlendirmesi Hakikat-i Muhammediyye'nin böyle bir yorumu olarak değerlendirilebilir.⁵²⁴

"Hız. Muhammed (s.a.v)'ın ailesi, sadece tek Allah inancına dair gelenekleri tevârüs etmiş değil aynı zamanda damarlarında dolaşan kanda çeşitli insan ırklarından unsurları da taşımaktaydı: Babilli, Mısırlı, Arab. Bu, öyle bir gerçektir ki böylece aile her türlü dar peşin hükümlerden öte kalmıştı. Hız. Muammed'in (s.a.v.) yakın akrabaları arasında Grek soyundan gelen birini de görmekteyiz: Gerçekten de klasik bir neseb ilmi mütehassısı olan Mus'ab, Ebû'r-Rûm b. 'Umeyr'in annesinin bir Grek olduğuna işaret etmektedir. İşte bu Ebû'r-Rûm'un erkek kardeşi, Mekkeli ve Kureys'e mensup Mus'ab b. 'Umeyr, Resulullah'ın halalarından birinin kızı ile evlenmek suretiyle yakın akrabası olmuştu. (Bu kızın adı Hamne bintu Cahş idi ki annesi Umeyme bintu Abd'il-Muttalib'dir.) Daha sonraki hayatında görüyoruz ki Muhammed'in (s.a.v) insan ırklarının bu şekilde bir ailede birleştirilmesi üzerinde

⁵²³ Dilaver Güner, "Ontolojik Bir Hakikatin Bir İnanç İlkesine Dönüştürölerek Tahrifi: Tarihsel Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", **Akademide Felsefe Hikmet ve Din Sempozyumu**, editör, Bayram Ali Çetinkaya, , Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, s. 255-258.

⁵²⁴ Yaşar Nuri Öztürk, **Enel Hak İsyanı: Hallâc-ı Mansûr (Darağacında Miraç)**, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2011, c. 2, s. 200, 21 nolu dipnot; geniş bilgi için bkz, Mehmet Selim Ayday, **İşârî Tefsîr Geleneği Açısından Hüsâmeddîn Ali el-Bitlisî ve Câmî'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl İsimli Tefsîri**, (Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2016,s. 250-251.

durmuş ve bizzat kendi evinde sadece Arab soyundan değil Yahudi ve Kıbtî (Mısır'ın yerli ahalisi) ırkından gelen zevcelere de yer vermişti.”⁵²⁵

Hakikat-i Muhammediyye fikri, âlimler tarafından eleştirmeye de tabi tutulmuştur. Özellikle hadis âlimleri ve Hanbelîler, Hz. Peygamber'in bu şekilde anlaşılmasının onu ilâhlaştırmak anlamına geleceğini söyleyerek bu inancı küfür ve şirk saymışlar, daha önceki ümmetlerin de peygamberleri konusundaki aşırılıkları sebebiyle sapıklığa düştüklerini iddia etmişlerdir. Hakikat-i Muhammediyye fikrinin İskenderiyeli Aziz Clemens'in (215) peygamberlik konusundaki görüşleriyle ilgili olduğu, bunun önce Şîî muhitine, oradan da tasavvufa geçtiği ileri sürülmüştür.⁵²⁶

2.6.2. Velî/Velâyet

Sözlükte velî “yardım eden, koruyan; yardım edilen, korunan” anlamlarına gelir. Kelimenin çoğulu evliyadır.⁵²⁷ Kur'ân'da hem Allah'ın hem de şeytanın evliyasından bahsedilmektedir.⁵²⁸ Kelime hem ismi fail hem de ismi meful anlamında kullanıldığı için, Kur'ân'da Allah müminlerin, müminler Allah'ın; şeytan inkârcıların ve zalimlerin, inkârcılar ve zalimler de şeytanın velîsi olarak zikredilir.⁵²⁹

Tasavvufta ise velâyet, mutasavvıfın Allah'ı, Allah'ın mutasavvıfı dost edinmesidir. İlk dönemlerde “İyi bilin ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir. Onlar Allah'a inanmış ve O'na karşı gelmekten sakınmışlardır”⁵³⁰ âyetlerinden de yola çıkarak velâyet kavramı, mü'min ve muttaki olan kimseler için kullanılmıştır. Yani imanının gereğini yerine getiren her mü'min, Kur'ân'ın ifadesiyle velîyyullah'tır (Allah'ın dostudur).⁵³¹ Fakat bu kavram, zamanla sadece belli bir kesimi (mutasavvıfları) nitelemeye başlayarak, Kur'ân'ın kastettiği çerçevenin dışına çıkmıştır. Bunda şüphesiz anılan kesimin velî kavramını sahiplenmeleri ve kendi

⁵²⁵ Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1980, c. 1, s. 31.

⁵²⁶ Demirci, “*Hakikat-i Muhammediyye*”, **DİA**, c. 15, s. 179-180.

⁵²⁷ İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga**, “v-l-y” mad. c. 6, s. 142; Süleyman Uludağ, “*Velî*”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 43, s. 25-28

⁵²⁸ Âl-i İmrân, 3/175; Yûnus, 10/62

⁵²⁹ Örnekler için bkz, Bakara, 2/257; Âl-i İmrân, 3/68; Mâide, 5/55; A'râf, 7/196; Şûrâ, 42/9.

⁵³⁰ Yunus, 10/61-62.

⁵³¹ Uludağ, “*Velî*”, **DİA**, c. 43, s. 25-28

çizgilerinin dışındaki insanları velâyete uygun görmemelerinin etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.⁵³²

Tasavvuf ehli velâyet kavramını, genel (velâyet-i amme) ve özel (velâyet-i hassa) olmak üzere ikiye ayırırlar. Genel velâyet, Kur'ân'ın tanımladığı velâyettir. Bu anlamda her Müslüman Allah'ın velîsidir. Özel velâyet ise, özel yöntemlerle kendisini arındırarak keşif, ilham ve keramet sahibi olan Allah'ın salih kullarına mahsustur. Bu anlamdaki velâyet, kulun beşerî niteliklerini yok ederek kendisini Allah'ın irade ve idaresine bırakmasını dile getirir.⁵³³

Baklî'ye göre velâyet makamı ile nübüvvet makamı kardeşir.⁵³⁴ Baklî, velâyet makamının, risalet ve nübüvvet makamları gibi kesbî olmadığı görüşündedir. Velîler de peygamberler gibi Allah tarafından seçilmişler ve onlar da, tıpkı peygamberler gibi halkı sadece Allah'a davet ederler.⁵³⁵

Baklî'nin, velâyet makamı ile nübüvvet makamını karşılaştırdığı bir diğer nokta da vahiy konusudur. Baklî, Mâide sûresinin *“Havârilere ‘Bana ve peygamberime iman edin’ diye ilham ettiğimde onlar ‘İman ettik, şahit ol ki bizler yürekten teslimiyet içindeyiz’ demişlerdi”*⁵³⁶ âyetinin tefsîrinde, Peygamberlere gelen vahyin çeşitli olduğunu, bunlardan birinin de, aşk ve muhabbet makamında tecellî eden “fiil vahyi” olduğunu söyler. Ona göre bu tür vahiyde, hem peygamberlerin hemde velîlerin payı vardır.⁵³⁷

Baklî'ye göre, velîlerinki farklı olsa da, onlar da peygamberler gibi vahiyle muhatap olmaktadır. Baklî, En'âm sûresinin *“Rabbinden sana vahyolunana uy. O'ndan başka tanrı yoktur. Müşriklerden yüz çevir”*⁵³⁸ âyetini işârî olarak şöyle yorumlamaktadır:

⁵³² Geniş bilgi için bkz, Uludağ, *“Velî”*, DİA, c. 43, s. 25-28.

⁵³³ Akay, *Kuşeyrî ve Tefsîri*, s. 232; Uludağ, *“Velî”*, DİA, c. 43, s. 25-28; İçöz, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'de İşârî Tefsîr*, s. 41.

⁵³⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 22.

⁵³⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 361.

⁵³⁶ Mâide, 5/111.

⁵³⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 337.

⁵³⁸ En'âm, 6/106.

“Bu âyette Yüce Allah, velîlerine işârî olarak, kalblerinizde tecellî eden vahiy ile düşman tarafından ilka edilen vesveseler çatıştığı vakit, vahye göre davranmanız gerekir.”⁵³⁹

Baklî, En’âm sûresinin “*Rablerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O’na yalvaranları kovma! Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur ki onları yanından uzaklaştırıp da zalimlerden olasın*”⁵⁴⁰ âyetinin tefsîrinde velîlerle ilgili şu değerlendirmeler yapmaktadır:

“Yüce Allah’ın, nebî ve resullere olan muhabbeti bir sebep ve illete bağlı olmadığı gibi, velîlere olan muhabbeti de bir sebe ve illete bağlı değildir. Peygamberlik makamı ezelî olduğu gibi, velâyet makamı da ezelîdir. Bundan dolayı Yüce Allah, “*Rablerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O’na yalvaranları kovma!*”⁵⁴¹ âyeti ile peygamberini onlar hakkında uyarmış, batıl kişilerin hidâyeti ile uğraşıp da onları kendi sohbetinden mahrum etmeme hususunda vasiyette bulunmuştur.”⁵⁴²

Baklî, A’râf sûresinin “*Mûsâ ile otuz gece (için) sözleştik ve buna on gece daha ekledik; böylece rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu. Mûsâ kardeşi Hârûn’a dedi ki: "Kavmimin içinde benim yerime geç, onları ıslah et, bozguncuların yolunu izleme.*”⁵⁴³” âyetinin yorumunda şöyle demektedir:

“Allah, kelimasını işitmeleri, cemalini ve calalini görmeleri için, velîlerine ve seçkin kullarına tahsis ettiği belli vakitleri vardır. Âyetteki “kırk” sayısından hareketle de henüz velâyet makamının başında olan birinin, kırk gün ve geceyi halvet ve rîyazet ile geçirmesi gerekir. Bu Allah’ın, velîler için bir sünnettir.”⁵⁴⁴

Baklî, Yûnus sûresinin “*Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.*” “*Onlar ki, iman etmişler ve takvâyâ ermişlerdir, işte onlara hem bu dünya hayatında hem de âhirette müjdeler olsun! Allah’ın sözlerinde değişme*

⁵³⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 391.

⁵⁴⁰ En’âm, 6/52.

⁵⁴¹ En’âm, 52.

⁵⁴² Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 361.

⁵⁴³ A’râf, 7/142

⁵⁴⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 459.

olmaz; (öyleyse) en büyük kazanç budur”⁵⁴⁵ âyetlerini tefsîr ederken velîlik için dört makam bulunduğunu söyler ve bunları şöyle sıralar:

“Muhabbet, şevk, aşk ve marifet. Kişi, bu dört makama erişince artık velî olur. Böylece, muhabbet’ten taat, şevk’tan halet, aşk’tan vücûd ve marifet’ten de Allah dışındakilerden berî olmak tevarüs eder.”⁵⁴⁶

Baklî, “*Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur. Şüphesiz rabbinin cezası çok çabuktur; yine O’nun bağışlaması ve rahmeti boldur*”⁵⁴⁷ âyetini tefsir ederken velîlerle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Allah’ın yertzündeki halifeleri velîlerdir. Velîlerden biri öldüğü zaman mutlaka Allah tarafınan onun yerine başka bir velî dünyaya gelir. Böylece dünyada sûrekli velîler bulunur.”⁵⁴⁸ Baklî, “*kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur*”⁵⁴⁹ âyetinden hareketle, velîlerin derecelerinin bir olmadığı, bazılarının bazılarından daha üstün oldukları düşüncesindedir. Baklî’nin velîler için zikrettiği derecelerden bazıları şunlardır: “muamelat, hâlvet, makâmât, mükâşefât, müşâhedât, fîrâsât, kerâmât, marifet, tevhit, telvîn, temkîn, yakîn, fenâ, bekâ, sekr, sahv, ittihâd, rubûbiyyet ve ma’bûdiyyet.”

Baklî’ye göre bu makamlar, velîler için bir imtihandır. Seyr-u sülûk’ten rubûbiyyet iddiasıyla çıkan, Hallâc-ı Mansûr gibiler idam edilip öldürülür, fakat ubûdiyyet ile çıkıp istikâmet üzere devam edenler, Peygamber Efendimiz gibi, yolculuk esnasındaki tüm hataları bağışlanır.⁵⁵⁰ Baklî’ye göre bu makamların en üstün olanı, Peygamber Efendimizin de makamı olan, sahv ve temkîn makamıdır.⁵⁵¹

⁵⁴⁵ Yûnus, 10/62-64.

⁵⁴⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 92

⁵⁴⁷ En’âm, 6/165.

⁵⁴⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 410.

⁵⁴⁹ En’ân, 6/165.

⁵⁵⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 410-411.

⁵⁵¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 379.

2.6.3. Tecellî

Sözlükte “belirmek, ortaya çıkmak, görünmek; belirti, görüntü” anlamına gelir. Bir tasavvuf terimi olarak “sâlikin kalbine doğan ledünnî bilgiler ve nurlar” anlamında kullanılmıştır. Tecellî ilhâm, vâridât, levâih, telvîhât, vâkıât, sünûhât, bevârih, tavârik kelimeleriyle de ifade edilir. Feyiz, zuhûr, sudûr, tenezzül, taayyün, fetih, tahkîk, şühûd ve keşf terimlerinin tecellî ile yakın anlam ilişkisi bulunmaktadır.⁵⁵²

Bir tasavvuf terimi olarak tecellîden bahseden ilk sûfî, Riyâh b. Amr el-Kaysî’dir (ö. 180/796). Kaysî, kelimeyi “cennette Hakk’ın kullarına kendini göstermesi” mânasında kullanırken, Sehl et-Tüsterî ise, kelimeye daha geniş bir anlam yükleyerek tecellînin zât, sıfat ve hüküm şeklinde üç halinin bulunduğunu söyler. İlk dönem sûfîleri, tecellî kavramını hem sülûk sûreci neticesinde nefsin aydınlanıp tecellî eden varlığı idrak etmesi biçiminde, hem de İslâm filozoflarının feyiz ve sudûr nazarîyeleriyle irtibatlı olarak metafizik ve kozmolojik anlam dairesinde açıklamışlardır. Onlara göre tecelli, Hakk’ın yaratma eylemidir. Hak her şeyde, her yerde ve her zamanda tecellî eder. “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve bunun için mahlûkatı yarattım” hadisini yorumlayan sûfîlere göre, Hakk’ın tecellîsini gerektiren temel sebep, zâtının bilinmeyi istemesidir. İlâhî zâtta mevcut isim ve sıfatlar tecellî ettiği için Hak bilinmiştir. Eğer tecellî etmeseydi, gizli kalacak, gizli kalacağından mükemmelliği ortaya çıkmayacak ve bundan dolayı bilinmeyecekti. Buna göre ilâhî zât ile âlemin ilişkisi isim ve sıfatlarının gerçekleştirdiği tecellî fiili sayesinde mümkün olmaktadır. Zira Hakk’ın bilinmesini sağlayan âlemdir ve âlemin niteliklerini kendisinde toplayan insandır. Âlem de insan da tecellî sonucunda meydana gelmiştir. “Eğer muhabbet olmasaydı tecellî, tecellî olmasaydı Allah bilinmezdi” sözü bu yorumu desteklemektedir.⁵⁵³

Tecellî kavramı Baklî’nin düşüncesinin temel dayanaklarından biridir. Baklî’ye göre tecellî, insanlar Yüce Allah’ın zatını hakkıyla kavrayamadıkları, vahdaniyetini ve tekliğini görmekten aciz oldukları için, Allah cemal sıfatlarıyla zuhûr

⁵⁵² Semih Ceyhan, “*Tecellî*”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. 40, s. 241-243.

⁵⁵³ Ceyhan, “*Tecellî*”, **DİA**, c. 40, s. 241-243.

etmiştir. Böylece insanlar, onun cemal ve celal nurunun tecellîsiyle aşktan deliye döndüler, fiiller âleminden güzellikleri görmekle de sükûneti buldular.⁵⁵⁴

Baklî'nin tecellî kavramıyla izah etmeye çalıştığı hususlardan biri de, yaratma eylemidir. Baklî'ye göre âlem, Hakk'ın tecellî ve zuhur mertebeleridir.⁵⁵⁵ İnsan bütün tecellî mertebelerini kendinde toplayan son ve en mükemmel tecellîgâhtır.⁵⁵⁶

Baklî tecellîyi zatın, sıfatların ve fiillerin tecellisi olmak üzere üç kısma ayırır.⁵⁵⁷ Güneş, ay ve yıldızlar gibi varlıkların yaratılması fiilin tecellîsi, insanın yaratılması zat ve sıfatların tecellîsi olarak değerlendirir.⁵⁵⁸ Bu bağlamda insanların yaratılması Hakk'ın zat ve sıfatlarının tecellîsi ile olmasından dolayı, insanlar tüm yaratılmışlardan daha üstündürler.⁵⁵⁹

Baklî, Meleklerin Hz. Âdem'e, güneş, ay ve on bir yıldızın Hz. Yusuf'a secde etmesinin sebebi bu iki peygamberdeki Yüce Allah'ın zat ve sıfatlarının tecellîsi olduğunu söyler.⁵⁶⁰ Hz. İbrahim'in güneş ve ay gibi yaratılmışlara “işte bu benim rabbim” demesinin nedenini de, Hz. İbrahim'in onlarda Hakk'ın tecellîsini görmesinden olduğunu söyler.⁵⁶¹

Baklî, ilk insan Hz. Âdem'in yaratılma sebepleri arasında, şunları zikretmektedir: “Meleklerin Yüce Allah'ı görme istekleri olmuştur. fakat bundan aciz olduklarını bildiği için, “kendi suretinde ve eliyle yarattığı” ve ona baktıklarında Hakk'ın tecellîsini görecekları Hz. Âdem'i yaratmıştır.”⁵⁶² Ayrıca Baklî, “*Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir*”⁵⁶³ âyetini tefsîr ederken şöyle der: “yaratma ibret ve imtihan içindir. İnsanlar, “eşyanın yaratıcısını

⁵⁵⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 534.

⁵⁵⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 59.

⁵⁵⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 229-230.

⁵⁵⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 148, 160-161.

⁵⁵⁸ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 148.

⁵⁵⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 286-287.

⁵⁶⁰ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 148.

⁵⁶¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 148.

⁵⁶² Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 41.

⁵⁶³ Bakara, 2/29.

eşyada” aramaları için yaratılmışlardır. Zira Yüce Allah, arif ve mühibbler için eşyada tecellî eder.”⁵⁶⁴

Baklî mukattaa harflerini de tecellî ile ilişkilendirir. Bakara sûresinin başındaki elif, lam, mim harflerinden “elif” ile Peygamberlerin ruhlarına, “lam” ile âriflerin kalplerine, “mim” ile velîlerin akıllarına tecellî etmiştir. ⁵⁶⁵ Benzer bir değerlendirmeyi “Besmele”deki, “الله” lafzındaki harfler için de yapmaktadır.⁵⁶⁶

Baklî Kur’ân’da geçen bazı bitki ve mekân isimlerini de tecelli ile ilişkilendirir. Tîn sûresindeki, “التين” i Yüce Allah’ın Hz. Âdem’e yasakladığı ve tecellî ettiği ağaç, “الزيتون” u ve “طور سيناء” yı da, Hz. Musa’ya tecellî ettiği ağaç ve yer⁵⁶⁷ şeklinde tefsîr eder.

Baklî Hz. Yusuf ile Âziz’in karısı arasında vuku bulan olayı da tecelli ile ilişkilendirir. Bu bağlamda “*Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzuları*”⁵⁶⁸ âyetini yorumlarken, fiilin tecellîsinde aşk ile beraber şehvet de olur, sıfatın tecellîsinde ise, aşkla beraber ruhanî şehvet olur. Fakat zatın tecellîsi olunca artık aşk, tüm şehvi duygulardan arınır ve kutsal bir aşk olur. İlk iki makamdakiler imtihan ve sorumluluk altındalardır. Zatın tecellîsi olduğu vakit ise, sorumluluk kalkar. Dolayısıyla Hz. Yusuf da başlangıçta sorumluluk altındaydı, fakat daha sonra görmüş olduğu “rabbinin işâreti”, yani zatın tecellîsi sayesinde sorumluluktan kurtuldu.⁵⁶⁹

Baklî, tecellî kavramını sık sık kullanır, fakat şunu da belirtelim ki, “İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi”⁵⁷⁰ anlamında kullanılan “Hulûl”, ile tecellînin tamamen farklı şeyler olduğunu⁵⁷¹,

⁵⁶⁴ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 40.

⁵⁶⁵ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 28.

⁵⁶⁶ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 16.

⁵⁶⁷ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 3, s. 516.

⁵⁶⁸ Yusuf, 12/24.

⁵⁶⁹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 2, s. 160-161.

⁵⁷⁰ Geniş bilgi için bkz, Kürşat Demirci, “Hulûl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 340-341.

⁵⁷¹ Baklî, *Arâisü'l-Beyân*, c. 1, s. 127.

dolayısıyla, Hristiyan, Yahudi, Kâfir ve Mecusiler, işin hakikatini kavrayamadıkları için “Hulûl” zulmetine düştüklerini söylemektedir.⁵⁷²

Baklî, tecellîyi, bilgi kaynakları arasında görür, Kur’ân’daki müteşabih âyetleri, rusûh sahibi âlimlerin tecellî yoluyla anlayabildiklerini söylemektedir.⁵⁷³

2.7. KAYNAKLARI AÇISINDAN ARÂİSÜ’L-BEYÂN

Baklî’nin kaynakları arasında âyet, hadis ve sahabe sözlerinde olduğunu daha önce söylemiştik. Biz bu başlık altında Baklî’nin şahıs bazlı isimlerini zikrederek kendilerinden nakiller yaptığı sahabe ve bazı sûfîlerin isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

2.7.1. Sahabiler

Baklî’nin tefsîrinde isimlerini zikrederek kendilerinden nakiller yaptığı, görüşlerinden istifade ettiği sahabeler şunlardır:

Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî (ö. 13/634)

Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî (ö. 23/644)

Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Mes’ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî (ö. 32/652-53)

Ebû’l-Hasen Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (ö. 40/661)

Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678)

Ebû’l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88)

⁵⁷² Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 3, s. 534.

⁵⁷³ Baklî, *Arâisü’l-Beyân*, c. 1, s. 127.

2.7.2. Sûfiler

Müfessirimiz Baklî, tefsîrinin mukaddimesinde, önceki sûfilerin görüşlerine müracaat ettiğini belirtmiştir. Fakat, dönemin şartlarına uygun olarak, yaptığı nakillerde, eser ismini hiç zikretmemektedir. Genelde kendisinden nakil yaptığı kişinin sadece ismini ya da lakabını veya künyesini zikreder, bazen de hiç isim zikretmeden “Kîle”, “Kâle Ba’duhum”, “Ba’du’l-Îrâkiyyîn, Ba’du’l-Bağdâdiyyîn, Ba’du’l-Muteêhhirîn” şeklinde nakiller yapmaktadır.

Baklî’nin tefsîrinde en çok nakil yaptığı ve tefsîrinden etkilendiği kişi, “üstâd” olarak isimlendirdiği Ebû’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve “*Letâifu’l-İşârât bi Tefsîri’l-Kur’ân*” isimli eseridir. Hemen hemen tüm işârî yorumlarda Kuşeyrî’nin görüşüne müracaat etmektedir. İkinci sırada ise, Ebû Abdirrahman Muhammed b. Musa es-Sülemi (ö. 412/1021) ve onun “*Hakâiku’t-Tefsîr*” adlı eseridir.

İsimlerini zikrederek kendilerinden alıntılar yaptığı mutasavvıflar ise şunlardır:

Ebû Abdillâh Ca’fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynul’âbidîn (ö. 148/765)

Ebû’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767)

Ebû’l-Mahfûz Ma’rûf b. Fîrûzân el-Kerhî (ö. 200/815-16)

Ebû Süleymân Abdurrahmân b. Ahmed b. Atiyye ed-Dârânî (ö. 215/830)

Ebû Yezîd Tayfûr b. Îsâ b. Sürûşân (ö. 234/848)

Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/853)

Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî (ö. 243/857)

Zünnûn Ebû’l-Feyz Sevbân b. İbrâhîm el-Mısırî el-İhmimi (ö. 245/859)

Ebû Tûrâb Asker b. Hüseyin en-Nahşebî (ö. 245/859)

Ebû Saîd Ahmed b. Îsâ el-Harrâz (ö. 277/890)

Ebû Bekr el-Verrâk (ö. 280/893)

Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî
(ö. 283/896)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Havvâs (ö. 291/904)

Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nûrî (ö. 295/908)

Ebû Abdillâh Amr b. Osmân b. Kureb el-Mekkî (ö. 297/910)

Ebû'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/909)

Ebû Muhammed Ruveyym b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 303/915-16)

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ' el-Edemi (ö. 309/922)

Ebû'l-Mugîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beydâvî (ö. 309/922)

Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Fadl b. el-Abbâs el-Belhî (ö. 319/931)

Ebû Amr ed-Dımaşkî (ö. 320/932)

Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Vâsıtî el-Fergânî (ö. 320/932'den sonra)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî (ö. 320/932)

Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Cerîrî (ö. 321/933)

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsım er-Rûzbârî (ö. 322/934)

Ebû Bekr Dülef b. Cahder (Ca'fer b. Yûnus) eş-Şiblî (ö. 334/949)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafîf ed-Dabbî eş-Şirâzî (ö. 371/982)

Ebû'l-Kâsım İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed b. Mahmeveyh en-Nasrâbâdî
(ö. 367/978)

Ebû Osmân Saîd b. Sellâm el-Mağribî (ö. 373/983)

Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî
el-Hemedânî (ö. 395/1004)

SONUÇ

Kur'ân, Allah'ın insanlığa son mesajıdır. Tüm insanlar için bir rehber ve hidâyet kaynağı olarak gönderilmiştir. Anlaşılacak ve uygulanmak için gönderildiği açıkça bildirilmiştir. Resulullah onu tebliğ ve tebyin etmekle görevlendirilmiştir. Onun hayata tatbik keyfiyetini örnekliğiyle göstermiştir. Bu sebeple, ilk günden itibaren Kur'ân'ın anlaşılması için çalışmalar da yapılmıştır. Bu yöndeki çalışmalar, ilk dönemlerde "te'vil", daha sonraki dönemlerde ise, genellikle "tefsîr" adıyla anılmıştır. Böylece sûreç içerisinde usul ve yöntem açısından birbirinden farklı çalışmalar yapılmıştır. İlahî kelâmın anlaşılması amacıyla rivâyet, dirâyet, fikhî, kelâmî, işârî vs. olarak adlandırılan tefsîr çeşitleri ortaya çıkmıştır. Tasavvuf ehli de kendilerine özgün kavram ve öğretileri Kur'ân'a dayandırma gereği duymuşlardır. Bunun sonucu olarak da işârî tefsîr olarak isimlendirilen bir tefsîr türü ortaya çıkmıştır.

Tasavvuf ehline göre Kur'ân âyetlerin zâhir ve bâtın manaları vardır. Bunu söylerken de, Kur'ân'ı tefekkür, tedebbür, tezekkür ve tertil ile okumayı öğütleyen âyetlerine ve “*Allah'ın kitabındaki her âyetin zâhirî, bâtını, haddi ve matlâı vardır*” gibi hadislerle dayanmışlardır. Tasavvuf ehline göre Kur'ân'ın bâtını ancak ilahî marifete ulaşmış mutasavvıflar kavrayabilirler.

İşârî tefsîr, kendisine itimat edilip edilmemesi yönüyle İslam âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Dikkate şayan olarak karşımıza çıkan görüş; bu yöntemle yapılan bir tefsîrin, Kur'ân ve Sünnet sınırlarını aşmadan ve yegâne tefsîr olarak telakki edilmeden ortaya konulması durumunda kabul edileceğine dair olan görüştür.

Bu sahada yazılan eserlerden biri de Hicrî Beşinci Yüzyıl sonu ile Altıncı Yüzyıl başlarında yaşayan İranlı sûfi ve müfessir Rûzbihân el-Baklî'nin, *Arâisü'l-Beyân* adlı eseridir. Mukayeseli işârî tefsîr açısından önemli bir eser olan ve sahasında

kaynak niteliği taşıyan *Arâisü'l-Beyân* tefsîri, işârî bir metotla yazılmış, âyetlerin tamamı tefsîr edilmemiş bir tefsirdir.

Baklî, *Arâisü'l-Beyân* tefsîrinde, âyetlerin zâhirî manalarının olduğunu fakat kendisinin sadece Bâtını olarak yorumladığını söylese de, bazı âyetleri zâhirî olarak da yorumlamıştır.

Baklî, âyetleri kelime kelime olarak değil, genel mana şeklinde yorumlar, bunu da öncelikle kendi sözleriyle işârî bir metotla yapar. Daha sonra önceki sûfilerin konuyla ilgili görüşlerine başvurur. Yaptığı nakillerde eser ismini zikretmez, genelde şahıs ismini zikreder.

Rivâyet tefsîrlerin önemli bir özelliği olan âyeti âyetle tefsîr etme metodunu Baklî de kullanmıştır. Bu çerçevede âyeti hadis ile de tefsîr etmiş, zikrettiği hadislerin senedine hiç yer vermemiştir. Hadislerin sıhhati konusunda da titiz davrandığını söyleyemeyiz. Az da olsa Sahabi sözüne yer vermiştir. Bazen verdiği mananın daha iyi anlaşılması için nüzûl sebepleri ve isrâiliyyat türü bazı rivâyetlere de yer vermiştir.

Baklî, *Arâisü'l-Beyân* tefsîrinde, “tefsîr”, “işâre” ve “te’vîl” kavramlarını birbirinin muradifi olarak kullanmıştır. Arapça’da delilu’l-hitâb, Türkçe’de mefhûm-i muhâlif olarak ifade edilen, delil türünden de, istifade edip bazı işârî manalar çıkarmıştır.

Baklî, ehl-i sünnet çizgisini takip eden bir müfessir ve mutasavvıftır. Başta Mu’tezile, Kaderiyye ve Müşebbihe olmak üzere ehl-i sünnete aykırı olan mezheplere karşı eleştirilerde bulunmuş, ehl-i sünnetin görüşlerini savunmuştur.

Bazı surelerin başında bulunan mukataa harflerinin tefsîrine ayrı bir önem atfetmiştir. Her harfi –ne kadar başarılı olduğu tartışmalı olsa da- sûrenin muhtevasına uygun olarak yorumlamaya çalışmıştır. Sûre isimleri ve muhtevası (Fatiha sûresî hariç) ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Baklî’nin yapmış olduğu işârî yorumların tümünün âyetin zâhirî manasına uygun olduğunu söyleyemeyiz. Zaman zaman âyetlerin zâhirî manalarına uygun

olmayan ve zâhirîyle irtibatı imkânsız görülen birtakım yorumlar yaptığı da görülmüştür.

Baklî, ibadetle ilgili âyetleri, işârî olarak yorumlamıştır. Özellikle de hac ibadeti ile ilgili kavramların birer sembol olduğunu söylemiştir. Bazı âyetleri de, tasavvufî hal ve makamlara göre yorumlamıştır.

Arâisü'l-Beyân tefsîri, Kur'ân ilimlerinden muhkem ve müteşabih dışında herhangi birisine değinmemiştir. Tefsîrde hakikat-i Muhammediyye, velî/velâyet ve tecellî gibi, bazı tasavvuf meseleleri ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs**, Mektebetu'l-Kudus, Kahire 1933.

AKAY, Ali, **Kuşeyrî ve Tefsîri**, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014.

ALGAR, Hamid, “*Necmeddîn-i Kübrâ*”, **DİA**, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

el-ARABÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed et-Tâî el-Hâtîmi, **el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye**, y.y, t.y.

_____, **Fususü'l-Hikem**, (talikat, Ebû'l-Âlâ Âfîfi), Dârü'l-Kütübî'l-Ârabî, Beyrût, t.y.

ATEŞ, Süleyman, **İşârî Tefsîr Okulu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1974.

_____, **Sülemi ve Tasavvufi Tefsîri**, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969.

AYDAY, Mehmet Selim, **İşârî Tefsîr Geleneği Açısından Hüsâmeddîn Ali el-Bitlisî ve Câmi'ü't-Tenzîl ve't-Te'vîl İsimli Tefsîri**, (Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2016.

AYDEMİR, Abdullah, **Tefsîrde İsrâiliyyat**, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.

AYDIN, İsmail, **Tefsîr Tarihi**, Tibyan, İzmir 2014.

BAKLÎ, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr, **Abheru'l-Âşıkîn**, (nşr: M. Mo'in), Tahran 1958.

_____, **Arâisü'l-Beyân**, (tah. Ahmet Ferid el-Mizyâdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

_____, **Şarh-i Şathiyyat**, y.y, t.y.

BAŞOĞLU, Tuncay, "*Muhkem*", **DİA**, c. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

el-BEYDÂVÎ, Ebû'l-Mugîs el-Hüseyn b. Mansûr (Hallâc-ı Mansûr), **Kitâbü't-Tavâsîn'in**, "Tâsînü's-sirâc" bölümü, y.y, t.y.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Tefsîr Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1955.

BİRİŞİK, Abdulhamit, "*Ulûmü'l-Kur'ân*", **DİA**, c. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012.

el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, **el-Câmius-Sahih**. el-Mektebül İslamiyye, Mekke, t.y.

BULANIK, Haydar, **Kuşeyrî ve Letâifu'l-İşârât Tefsîri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Rize 2002.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Ağaç Kitapevi, İstanbul 2009.

CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsîr Tarihi**, Fecr Yayınları, Ankara 2005.

CEYHAN, Semih, "*Tecellî*", **DİA**, c. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011.

el-CÎLÎ, Abdülkerîm b. İbrahim, **el-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il**, (tashih ve talik, Fatîn Muhammed Halil), Muessesetu Tarihi'l-Arabîy, Beyrut 2000.

el-CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Hüseynî el-Hanefî: **Kitâbü't-Ta'rîfât**, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî), Beyrut, Dâru'n Nefâis, t.y.

ÇAĞRICI, Mustafa, "*Gazzalî*", **DİA**, c. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996.

- ÇELEBİ, İlyas, “*Mu'tezile*”, **DİA**, c. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- ÇİÇEKLER, Mustafa, “*Sa'dî-i Şîrâzî*”, **DİA**, c. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008.
- DEMİRCİ, Kürşat, “*Hulûl*”, **DİA**, c. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998.
- DEMİRCİ, Mehmet, “*Hakikat-i Muhammediyye*”, **DİA**, c. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997.
- DEMİRCİ, Mehmet, “*Hal*”, **DİA**, c. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997.
- DEMİRCİ, Muhsin, “*Esbâb-ı Nüzûl*”, **DİA**, c. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- _____, **Kur'ân'ın Ana Konuları**, M.Ü. Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- DURMUŞ, İsmail, “*Temsil*”, **DİA**, c. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- DURMUŞ, Zülfikar, **Kur'ân'ın Türkçe Tercümeleri** –‘Aziz Kur'ân’ ve ‘İnsanlığa Son Çağrı’ Örneği-, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.
- DÜZENLİ, Yaşar, **İmam Birgivî ve Tefsîrdeki Metodu**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1987.
- EBÛ HAYYÂN Muhammed b. Yusuf, **el-Bahru'l-Muhît**, (Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mi'ved), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- EDHEM, Halil, **Düvel-i İslamiye**, İstanbul 1927.
- ERKAL, Mehmet, “*Zekât*”, **DİA**, c. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013.
- el-FERÂHİDÎ, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, **Kitabu'l-Âyn**, (Thk. Mehdi el-Mahzumi ve İbrahim es-Samerrâî), y.y. , t.y.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, **İhya'ü Ulûmi'd-Dîn**, Kahire 1332.

GÜNER, Dilaver, “*Ontolojik Bir Hakikatin Bir İnanç İlkesine Dönüştürülerek Tahriği: Tarihsel Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı*”, **Akademide Felsefe Hikmet ve Din Sempozyumu**, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014.

HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1980.

HARMAN, Ömer Faruk, “*Hac*” **DİA**, c. 14, TDV Yayınları, İstanbul 2003.

HEYET, **el-Mu’cemu’l-Vasît**, Çağrı yayınları, İstanbul 1986.

HOCA, Nazif, “*Bakî*”, **DİA**, c. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991.

_____, “*Meşrebû’l-Ervah*”, **DİA**, c. 29, Ankara 2004.

_____, **Rûzbihân Bakî ve Kitâb Kaşfu’l-Asrâr’ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1971.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, **es-Sünen**. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İBN MANZÛR, Ebû’l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. Ali, **Lisânu’l-‘Arab**, (Thk. Abd’ullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah ve Haşim Muhammed eş-Şazilî), Daru’l-Me’arif, Kahire t.y.

t.y.

İBN FÂRİS, Ebû’l-Hüseyn Ahmed, **Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga**, (Thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Daru’l-Fikir, Beyrut t.y.

İBN TEYMİYYE, Şeyhu’l-İslam Takıyyüddîn Ahmed, **Mecmû’u’l-Fetâvâ** (Mükaddimetu’t-Tefsîr), (Thk. Âmir el-Cezzâr ve Enver el-Bâz), Daru’l-Vefâ, el-Mansûre t.y.

_____, **Risale fi İlmi’l-Bâtın ve’z-Zâhir**, Mısır t.y.

_____, **Sıfatullâh ve Usûlu’t-Tefsîr**, Kahire 1992.

İBNU'L-CEVZÎ, Abdurrahman, **Telbisu İblis**, Daru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, y.y,

İÇÖZ, Talip, **Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil'de İşâri Tefsîr**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum, 2010.

İLHAN, Avni, "*Bâtınîyye*", **DİA**, c. 5, TDV Yayınlar, İstanbul 1992.

el-İSFAHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Muhhammed b. Hüseyin b. Muhammed Rağıb, **el-Mufredât fî Gârîbi'l-Kur'ân**, (Thk. Muhammed Seyyid Keylanî), y.y, t.y.

_____, **Mukaddimetü Câmi'u't-Tefasîr**, (Thk. Ahmed Hasan Ferhâd), Daru'd-Dâve, Kuveyt 1984.

el-İSFAHÂNÎ, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh, **Hilfetu'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Asfiyâ**, Mısır, t.y.

el-KASTALLÂNÎ, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **İrşâdü's-Sârî**, el-Metbaâtu'l-Kubra'l-Emiriyye, Mısır 1905.

KÂTİB ÇELEBÎ, Mustafa b. Abd'ullah, (Hacı Halife), **Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, (nşr. Rıfat Bilge- Şerefeddin Yalatkaya) İstanbul 1971.

el-KATTÂN Mennâ, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mektebetu Vehbe, Kahire, t.y.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, **Mu'cemu'l-Müellifîn**, Dâru İhyâ-ı et-Turâsil-Arabî, Beyrut t.y.

el-KELÂBÂZÎ, Muhammed b. İshak, **et-Teârûf li Mezheb-i Ehl-i Tasavvuf**, Mısır 1933.

KOCA, Ferhat, "*İbadet*", **DİA**, c. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

_____, "*Mefhum*", **DİA**, c. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003.

el-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, **Letâifü'l-İşârât**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (nşr, el-Heyetu'l-Mısriyye), Kahire t.y.

_____, **er-Risâle**, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1978.

el-MEKKÎ, Ebû Talib Muhammed b. Ebi'l-Hasan Ali b. Abbas, **Kût'ul Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb**, y.y, t.y.

MERÇİL, Erdoğan, "*Büveyhîler*", **DİA**, c. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.

el-MİZZÎ, Yûsuf b. Abdurrahman, **Tuhfetü'l-Eşrâf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf**, (thk, Abdussamed Şerefuddin), el-Mektbu'l-İslami, y.y, 1983,

MOLLA CAMÎ, Nureddin Abdurrahman, **Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds**, (trc. Seyfettin Oğuz, Ayşe Hümeysra, Müine Müberra, Sümeyye Saliha) İstanbul, t.y.

MUSLU, Ramazan, "*Ali Semerkandî'nin Keşfü'l-Esrâr Adlı Eserinde Zâhir-Bâtın İlişkisi*", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmi'u's-Sahîh**. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahman, Ahmed b. Şuayb, **Sünen-i Nesaî**. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

NUVAYHÎD, Adil, **Mu'cemu'l-Mufessirîn**, Muessesetu Nuvayhid, Beyrut 1988.

OKUYAN, Mehmet, "*Necmuddin Daye*", **DİA**, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsîri**, (Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun 1994.

ÖNGÖREN, Reşat, "*İbn Atâ*", **DİA**, c. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

_____, "*Nasrâbâdî*", **DİA**, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

_____, "*Sühreverdi*", **DİA**, c. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010.

_____, “*Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*”, **İslâmi İlimler Araştırma Vakfı: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Enel Hak İsyanı: Hallâc-ı Mansûr (Darağacında Miraç)**, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2011.

es-SÂBÛNÎ Muhammed Alî, **et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Daru'l Cebel, Beyrut 2001.

SÂLİH, Subhî, **Mebâhis fî 'Ulumi'l-Kur'ân**, İstanbul t.y.

SELVÎ, Dilaver, “*Her Âyetin Bir Zâhiri Bir Bâtını Vardır*” Hadisindeki Zâhir ve Bâtın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. 11, S. 2, 2011.

es-SERRÂC, Ebû Nasr, **el-Lüma**, (nşr. Abdulhalîm Mahmud — Tâhâ Abdulkâdir Server), Kahire 1960.

SİNANOĞLU, Mustafa, “*İbadet*”, **DİA**, c. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

SUYÛTÎ, Hafız Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, (Thk. Ahmet b. Ali), Dâru'l-Hadîs, Kahire 2006.

SÜMER, Faruk, “*Mesud*”, **DİA**, c. 29, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

_____, “*Selçuklular*”, **DİA**, c. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

ŞABAN, Zekiyüddin, **İslam Hukuk İlminin Esasları**, (çev. İ. Kâfi Dönmez), TDV Yayınları, Ankara 1989.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, “*Abheru'l-Âşıkîn*”, **DİA**, c. 1 TDV Yayınları, İstanbul 1988.

_____, “*Arâisü'l-Beyân*”, **DİA**, c. 3, TDV Yayınları İstanbul 1991.

ŞÂTİBÎ, Ebû İshak, **el-Muvâfakât fî Usûli's-Şeri'a**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.

ŞENER, Abdülkadir, “*Abdest*”, **DİA**, c. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

ŞİMŞEK Mehmet Sait, **Günümüz Tefsîr Problemleri**, Kitap Dünyası, İstanbul 2005.

ŞÎRÂZÎ, Muînüddin Ebû Kâsım Cüneyd b. Mahmud Cüneyd, **Şeddu'l-İzâr fi Hatti'l-İzâr an Zuvâril Mezâr**, (nşr. Muhammed Kazvini Abbas İkbâl), Tahran t.y.

et-TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **Kitâbü'd-Du'â**, (thk, Mustafa Abdulkadir Âtâ), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, **el-Camiu'l-Kebir**, (thk, Beşşar Avad Ma'ruf), Daru'ı- Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1998.

TOSUN, Nihat, **İbadet Esasları**, Ravza Yayınları, Diyarbakır 2014.

et-TÜSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abd'ullah, **Tefsîrü't-Tüsterî**, (cem eden, Ebû bekr Muhammed el-Beledî, nşr. Muhammed Ali Beyzûnî), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

ULUDAĞ, Süleyman, “*Hücvîrî*”, **DİA**, c. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998.

_____, “*Ahmed el-Gazzalî*”, **DİA**, c. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

_____, “*İşârî Tefsîr*”, **DİA**, c. 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

_____, “*Kuşeyrî*”, **DİA**, c. 26, TDV Yayınları, İstanbul 2002.

_____, “*Makam*”, **DİA**, c. 27, TDV Yayınları, İstanbul 2003.

_____, “*Şarh-i Şathiyyat*”, **DİA**, c. 38, TDV Yayınları İstanbul 2010.

_____, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.

_____, “*Velî*”, **DİA**, c. 43, TDV Yayınları, İstanbul 2013.

ÜZÜM, İlyas, “*Kaderiyye*”, **DİA**, c. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “*Namaz*”, **DİA**, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “*Fahreddin er-Râzî*”, **DİA**, c. 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

_____, “*Müşebbihe*”, **DİA**, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

_____, “*Müteşâbih*”, **DİA**, c. 32, TDV Yayınları İstanbul 2006.

YAZICI, Tahsin, “*Hâfız-ı Şîrazî*”, **DİA**, c. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

_____, “*Herevî*”, **DİA**, c. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998.

YILMAZ, Hasan Kamil, “*Sühreverdî*”, **DİA**, c. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010.

YİTİK, Ali İhsan, “*Oruç*”, **DİA**, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, **‘İlmu’t-Tefsîr**, Daru’l-Meârif, y.y, t.y.

_____, **et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn**, Mektebetu Vehbiyye, Kahire t.y.

ez-ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Abd’ullah, **el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, (Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim), Daru’t-Turas, Kahire 1984.

ZEYDAN, Abdulkerîm, **el-Vecîz fî Usûli’l Fıkh**, Muessesetür-Risale, Beyrut 2001.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn, **el-A’lâm**, Daru’l-İlm, y.y 2002.

ez-ZÜRKANÎ, Muhammed Abdül’âzim, **Menahilu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, (Thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî), Daru’l-Kitabi’l-‘Arabî, Beyrut 1995.